

JACEK RYDZEWSKI

PRZEMIANY STREF ZASIEDLENIA NA WYŻYNACH LESSOWYCH ZACHODNIEJ MAŁOPOLSKI W EPOCE BRĄZU I ŻELAZA

WSTĘP

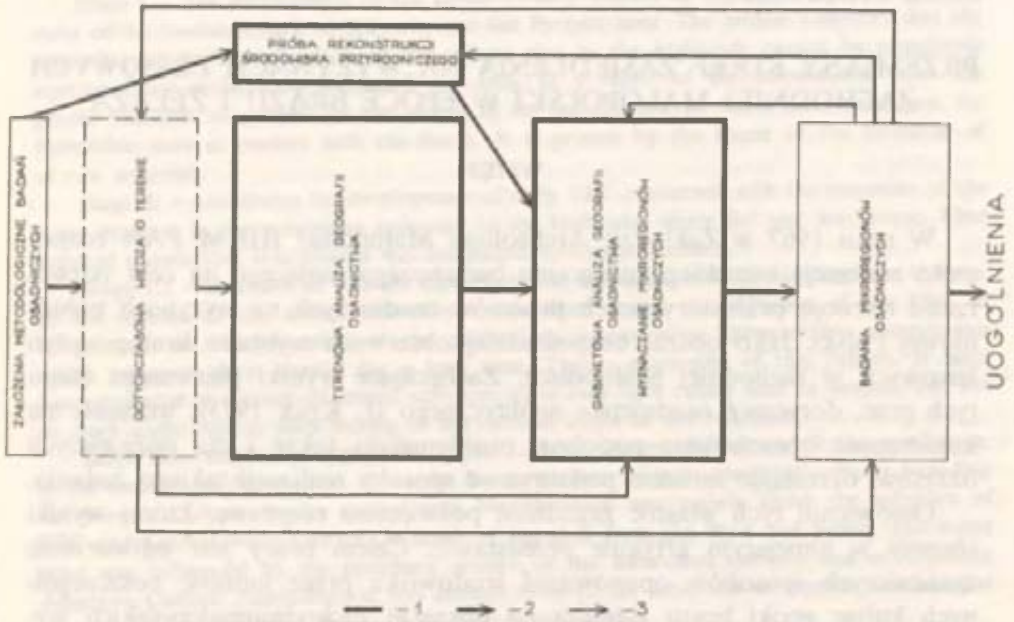
W roku 1967 w Zakładzie Archeologii Małopolski IHKM PAN rozpoczęto realizację szerokiego programu badawczego mającego na celu odtworzenie rozwoju prahistorycznych procesów osadniczych na wyżynach południowej Polski. Jako obszar bezpośredniej obserwacji wybrano krainę wyżyn lessowych w zachodniej Małopolsce. Zachęcające wyniki pierwszego etapu tych prac, dotyczące osadnictwa neolitycznego (J. Kruk 1973), wskazały na konieczność opracowania podobnej problematyki także i dla późniejszych okresów, określając zarazem podstawowe sposoby realizacji takiego zadania.

Omówieniu tych właśnie zagadnień poświęcono rozprawę, której wyniki chcemy w niniejszym artykule przedstawić. Celem pracy jest odtworzenie zasadniczych sposobów opanowania środowiska przez ludność poszczególnych kultur epoki brązu i żelaza na obszarze zachodniomałopolskich wyżyn lessowych za pomocą analizy osadniczej. Realizacja tego celu ma polegać na rekonstrukcji struktury sieci osadniczych tych kultur oraz wykryciu zależności pomiędzy rozmieszczeniem elementów sieci osadniczej a strefami środowiska przyrodniczego. W odróżnieniu jednak od wspomnianego podsumowania J. Kruka (1973), w pracy niniejszej nie uwzględniono czynnika gospodarczej eksploatacji środowiska, ponieważ uznano, że w stosunku do omawianego tu odcinka pradziejów powinno się to stać przedmiotem odrębnych studiów. Charakter pracy wynika z miejsca, jakie zajmuje jej tematyka w obrębie analizy osadniczej (ryc. 1); poruszane tu zagadnienia obejmują ściśle określony etap tej analizy, wiążący się z geografą osadnictwa.

Rola i funkcja analizy osadniczej w badaniach nad dawnym osadnictwem znalazły wyczerpujące omówienie w dwóch artykułach S. Kurnatowskiego (1977; 1978), stanowiących niejako podsumowanie wieloletnich studiów tego autora nad omawianą problematyką. Z podobnych założeń wychodzi i niniejsze ujęcie, pokrewne zresztą również poglądom reprezentowanym przez J. Kruka, sformułowanym w trakcie tworzenia, a następnie rozwijania programu badań nad osadnictwem lessów Wyżyny Małopolskiej (J. Kruk 1973; 1980, s. 18). W tej sytuacji nie ma potrzeby powtarzania owych poglądów, warto

tylko może podkreślić fakt, nie zawsze jeszcze w pełni uświadamiany, że analiza osadnicza nie jest celem samym w sobie, lecz metodą badania źródeł o bardzo specyficznym charakterze. Dobitnie zwracał na to uwagę S. Kurnatowski w ostrej krytyce opracowania osadnictwa kultury przeworskiej nad Płonką stwierdzając, że „... w badaniu układów złożonych analizować może-

ETAPY ANALIZY OSADNICZEJ

Ryc. 1. Schemat analizy osadniczej

1 – tematyka niniejszej pracy; 2 – główne kierunki analizy; 3 – zależności II rzędu (korzystanie z istniejących danych i uzupełnianie ich nowymi wynikami)

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 1. A diagram of a settlement analysis

1 – the subject of this work; 2 – main directions of the analysis; 3 – dependences of the second order (the use of existing data and supplementing them with new results)

Prepared by J. Rydzewski, drawing E. Twardowska

my dokładniej pewne części szerszego układu tylko pod warunkiem zdawania sobie sprawy w wystarczającym stopniu z miejsca zajmowanego przez tę analizowaną część w szerszym układzie i z funkcji, jaką w nim spełnia” (S. Kurnatowski 1974, s. 549).

Istotnym elementem analizy osadniczej jest wykrywanie i badanie zjawisk w aspekcie przestrzennym. Podstawową rolę spełniają tu prace terenowe, polegające na wnikliwej, bezpośredniej obserwacji zjawisk występujących na analizowanym obszarze oraz właściwej rejestracji wyników. Zadania te mieszczą się w zakresie geografii osadnictwa (M. Kielczewska-Zaleska 1969, s. 16-18). Nauka ta zajmuje w badaniach nad osadnictwem ważne miejsce. Z faktu

bowiem, że istota procesu osadniczego polega na ciągłym ustosunkowywaniu się danej społeczności do zajmowanego środowiska¹, wynikają określone konsekwencje. Naturalną tendencją przy zasiedlaniu jakiegoś obszaru jest dobór siedlisk najkorzystniejszych, nie zaś dostosowywanie się do warunków generalnie niekorzystnych (E. P. Odum 1963, s. 90-95). Wybór zatem określonych miejsc pod zasiedlenie stanowi pośrednio ilustrację podstawowych tendencji w eksploatacji środowiska przez daną społeczność (J. Kruk 1973, s. 11). Wynika stąd, że jak najdokładniejsze przebadanie przestrzennych form okupacji środowiska naturalnego i przemian zachodzących w tym zakresie stworzyć może lepsze podstawy do wnioskowania, czasami bardzo konkretnego, na temat ich przyczyn².

Analiza geograficzno-osadnicza jest zatem podstawową metodą przetwarzania źródeł osadniczych, zwłaszcza w odniesieniu do archeologii (M. R. Jarman 1973). Ma ona na celu przedstawienie nam szczegółowego obrazu form manifestacji śladów osadnictwa, jego stosunku do elementów środowiska naturalnego; przy zastosowaniu niektórych metod wypracowanych przez geografę osadnictwa pozwala ona też na wychwycenie pomiędzy śladami pobytu grup ludzkich zależności przestrzennych o istotnym znaczeniu, co umożliwiła skonstruowanie wzorcowych układów takich zależności.

Jak widać z przedstawionego schematu (ryc. 1), takie ujęcie charakteru analizy osadniczej sprzyja wysuwaniem u nas coraz częściej postulatów stosowania metody mikrogeograficznej i mikroregionalnej w badaniach archeologicznych³ ze względu na wielkie możliwości rekonstrukcji historycznej, jakich mogą one dostarczyć (O. Harck, G. Kossack, J. Reichstein 1975). Takimi poglądami kierowano się też przy ustalaniu tematyki i charakteru badań nad osadnictwem poneolitycznym zachodniomałopolskich wyżyn lessowych, których określonego etapu podsumowaniem jest niniejsza praca. Przetwarzając istniejący na omawianym obszarze zasób źródeł ma ona poprzez odtworzenie przestrzennych struktur osadniczych i określenie głównych tendencji w opanowaniu poszczególnych stref środowiska naturalnego stworzyć podstawy do następnego etapu badań nad osadnictwem wyżyn lessowych, jaki powinny stanowić przede wszystkim badania mikroregionalne.

Zjawiska osadnicze omawiane w niniejszej pracy dotyczą tego samego

---

¹ Osadnictwo to sposób i organizacja życia jakiejś społeczności na jakimś terenie. Jest to definicja zbliżona do ujęcia K. Buczka (1962, s. 22); por. też ujęcie Z. Woźniaka (1960a, s. 91-92). Rekonstrukcja osadnictwa wymaga zatem studiów dotyczących z jednej strony różnorodnych dziedzin życia ludzkiego, a więc spraw związanych z gospodarką, kulturą, organizacją społeczną itp., z drugiej zaś strony studiów dotyczących środowiska naturalnego, w którego ramach omawiana społeczność żyje.

Doskonałym przykładem badań opartych na takim założeniu są prace C. Vita-Finzi, E. S. Higgs 1970; M. R. Jarman, C. Vita-Finzi, E. S. Higgs 1972. Z prac o charakterze ogólniejszym należy wymienić prace J. Kruka (1973; 1980).

Potrzebę takich badań podnosił W. Hensel już od 1958 roku (1971, s. 462 i tam wcześniejsze publikacje tego autora). Na temat teorii badań mikrogeograficznych i mikroregionalnych patrz m. in. S. Kurnatowski 1973, s. 16-18; 1974; A. Niewęglowski 1974.

obszaru, który uwzględnił J. Kruk (1973, s. 11-16) w swych studiach nad osadnictwem neolitycznym wyżyn lessowych (ryc. 2). Zwalnia to nas od powtarzania szczegółowej charakterystyki tego terytorium. Znajduje się ono w obrębie Wyżyny Małopolskiej, wchodząc w skład południowo-zachodniej części Niecki Nidziańskiej i obejmuje dwie mniejsze jednostki, a to Wyżynę Miechowską i Działy Proszowskie (J. Flis 1956). Badane terytorium posiada

Ryc. 2. Mapa badanego obszaru i jego położenie w Polsce południowej

Wg J. Rydzewskiego (1983, ryc. 1), rys. M. Węgrzynek

Fig. 2. A map of the examined area and its position in Southern Poland

According to J. Rydzewski (1983, fig. 1) drawn by M. Węgrzynek

wyraźne granice naturalne. Są nimi: dolina Wisły na południu, na północnym wschodzie wzniesienie Garbu Wodzisławskiego i od wschodu dolina Nidy. Od strony północno-zachodniej obszar badań ograniczony jest przez skraj zwartego zasięgu pokrywy lessowej.

Ramy chronologiczne opracowania obejmują okres od pojawienia się pierwszych śladów osadnictwa wczesnej epoki brązu do zaniku kultury przeworskiej, zawierają więc w sobie cały odcinek dobrze uchwytnych źródłowo

pradziejów omawianego obszaru, stanowiąc zarazem wystarczająco długi okres, by umożliwić obserwowanie dynamiki zjawisk osadniczych.

Ogólna sytuacja kulturowa tego terenu w omawianym odcinku pradziejów daleka jest jednak od ostatecznego wyjaśnienia. Stan badań nad poszczególnymi występującymi tu jednostkami kulturowymi jest bardzo nierównomierny; największe zaawansowanie notujemy w odniesieniu do wczesnej epoki brązu, grupy tynieckiej i kultury przeworskiej. Intensywnych badań wymaga natomiast kultura trzciniecka i lużycka, wyjaśnienia wymagają także problemy pojawienia się na naszym obszarze obcych elementów kulturowych (kultura Gáva)⁴, czy okresów silnego osłabienia osadnictwa (problem kultury pomorskiej).

Przyjęty w pracy system chronologiczny opiera się w zasadzie na schemacie Montelius–Kostrzewski, uwzględniając nowe uściślenia. Odnośnie do wczesnej epoki brązu wynikają one ze studiów J. Machnika (1977), jeśli chodzi o okresy późnolateński i rzymski, wykorzystano ustalenia K. Godłowskiego i Z. Woźniaka (K. Godłowski, Z. Woźniak 1970; K. Godłowski 1970). Wyjaśnienia wymaga jeszcze kwestia przyjętego tu podziału materiałów kultury przeworskiej na wczesno- i późnorzymskie, gdyż nie pokrywa się on dokładnie z przedstawionym schematem. Wynika to z faktu, że w materiałach zbieranych podczas badań powierzchniowych, które to badania dostarczyły zdecydowanej większości analizowanych w pracy źródeł osadniczych, najpewniejszym i najczęściej jedynym wyznacznikiem chronologicznym, pozwalającym datować dany materiał na okres późnorzymski, było wystąpienie ceramiki siwej wykonanej na kole. Ze względu na to, że ceramika ta upowszechnia się w kulturze przeworskiej w fazie C₁b okresu rzymskiego (L. Gajewski 1959, s. 121; H. Dobrzańska 1980, s. 135)⁵, tę właśnie datę przyjęliśmy w naszych rozważaniach za cezurę pomiędzy okresem wczesno- i późnorzymskim.

Prace nad tematem zostały zakończone w 1977 roku (J. Rydzewski 1977a). Decydując się na skrótową publikację wyników z kilkuletnim opóźnieniem należało uwzględnić fakt, że od tego czasu zasób źródeł archeologicznych z terenu zachodniomałopolskich wyżyn lessowych znacznie się powiększył, głównie w wyniku dalszych badań prowadzonych przez Pracownię Archeologiczną ZAM IHKM PAN w Igołomi. Okazało się więc konieczne – w trakcie przygotowywania niniejszego artykułu – uwzględnienie w analizie nowo uzyskanych materiałów, tak aby prezentowany obraz sieci osadniczej oraz podstawy źródłowe analizy oddawały aktualny stan badań terenowych.

⁴ Materiały tej kultury odkryto na stanowiskach w Nowej Hucie (Clo, Pleszów, Zesławice). Są one już opublikowane, podjęto też próbę ich interpretacji (M. Bazieli 1984, tam wcześniejsza literatura).

⁵ Chodzi tu o szersze upowszechnienie się tego rodzaju naczyń, bowiem moment ich pojawienia się należy datować nieco wcześniej, na stadium przejściowe B₂/C₁ (H. Dobrzańska 1982, s. 92). Do podobnego wniosku prowadzi też analiza materiałów z osady w Igołomi (informacja mgr H. Dobrzańskiej).

Wykorzystane tu źródła obejmują więc wszystkie ślady osadnictwa od początków epoki brązu do kultury przeworskiej włącznie na terenie Wyżyny Miechowskiej i Działów Proszowskich, odkryte do połowy 1983 roku.

Omawiane terytorium jest obecnie prawie w całości pokryte badaniami powierzchniowymi, co powoduje, że obserwacje dotyczące rozmieszczenia śladów osadnictwa są w wysokim stopniu wiarygodne. Choć do czasu zakończenia prowadzonych tu obecnie badań w ramach AZP można spodziewać się dalszego przyrostu źródeł, to jednak można już teraz uznać, że obecny stan rozpoznania badanego obszaru jest w pełni wystarczający do prowadzenia obserwacji typu osadniczego, będąc daleko lepszym (pełniejszym) od tego, jakim dysponowaliśmy w 1977 roku.

Stan bazy źródłowej niniejszego opracowania przedstawia tabela 1. Dysponujemy sumą 1371 punktów osadniczych⁶, na którą składają się ślady osadnictwa (osady, cmentarzyska, skarby, znaleziska luźne) z interesującego nas odcinka pradziejów obszaru; nie obejmuje ona natomiast znalezisk nie określonych kulturowo oraz znalezisk monet rzymskich, która to kategoria źródeł ma dla nas znaczenie uzupełniające. Na bazę źródłową składają się w przeważającej liczbie (ok. 75%) wyniki badań powierzchniowych prowadzonych na omawianym tu terenie od roku 1967 przez pracowników Pracowni Archeologicznej w Igołomi⁷. Badania te realizowano od razu z punktu widzenia potrzeb analiz osadniczych, co wiązało się przede wszystkim z gromadzeniem szeregu informacji dotyczących przyrodniczego kontekstu wykrywanych stanowisk (J. Kruk 1970b). Około 25% bazy źródłowej to stanowiska znane z literatury i archiwów; z naszego punktu widzenia ich przydatność do analizy jest na ogół niższa, ponieważ w wielu przypadkach nie sposób odtworzyć dokładnej lokalizacji tych stanowisk.

Pełny zasób dysponowanych źródeł posłuży do omówienia ogólnych problemów związanych z historią osadnictwa naszego obszaru. W miarę omawiania bardziej szczegółowych zagadnień podstawą analizy będą mniejsze zbiory źródeł, które odpowiadają wymogom, jakie stawia rozpatrywanie konkretnych aspektów procesu osadniczego. Tak, do analizy topografii śladów

---

⁶ Termin „punkt osadniczy” nie ma nic wspólnego z definicją S. Zajczkowskiego (1956, s. 218, 221-225). Rozumiemy go wąsko, jako ślad pobytu ludzi w terenie; tak więc stanowisko archeologiczne będzie się składało z tylu punktów osadniczych, ile faz chronologiczno-kulturowych jest na nim reprezentowanych. Por. K. Godłowski 1964, s. 401, przyp. 4; J. Kruk 1973, s. 30 przyp. 19. Ze względów stylistycznych używamy tu również wymiennych terminów „ślad osadnictwa” i „ślad pobytu”.

⁷ Należy tu wymienić akcje nad Dłubnią (J. Kruk 1969), Szreniawą (J. Kruk 1970a; J. Rydzewski 1972), Małoszówką (J. Rydzewski 1973), środkową Nidzicą (J. Kruk 1974; W. Morawski 1974; J. Rydzewski 1974) oraz nie publikowane badania autora nad Wisłą na odcinku Koszyce – Brzesko Nowe. Po zakończeniu I wersji niniejszego opracowania przeprowadzono także badania w dorzeczu górnej (Z. Liguzińska-Kruk 1982) i dolnej Nidzicy. Ponadto, po rozpoczęciu akcji badań AZP, dokonano prac uzupełniających na obszarach wykraczających poza zasięg wymienionych wcześniej akcji. W niniejszym ujęciu nie uwzględniono już wyników badań AZP w okolicach Stradowa i Igołomi.

Tabela 1. Struktura bazy źródłowej wg liczby punktów osadniczych poszczególnych kultur. Wg J. Rydzewskiego

Table 1. The structure of the source base according to the number of settlement points. According to J. Rydzewski

Kultura	Punkty osadnicze	
	liczba	%
KM*	154	11,2
KT	191	13,9
KŁ	354	25,8
GT	121	8,8
KP-WR**	70	5,1
KP-PR**	328	24,0
KP-ORn**	153	11,2
Razem	1371	100,0

* łącznie ze stanowiskami grupy Chłopice-Veselé w liczbie 18

** bez monet rzymskich, WR – wczesna faza okresu rzymskiego;

PR – późna faza okresu rzymskiego; ORn – stanowiska KP datowane ogólnie na okres rzymski

osadnictwa interesujących nas kultur wykorzystano 1155 punktów osadniczych, gdyż tylko tyle można było zlokalizować na mapie w skali 1:25 000 (tabela 2). Omówienie niektórych najbardziej szczegółowych zagadnień, jak struktura organizacji przestrzennej śladów osadnictwa, czy różnicowanie jakościowe badanych punktów, oparte jest na bazie źródłowej z 1977 roku, gdyż konieczna była w tym przypadku bezpośrednia znajomość materiałów,

Tabela 2. Struktura bazy źródłowej do analizy topografii osadnictwa. Wg J. Rydzewskiego

Table 2. The structure of the source base for the analysis of settlement topography. According to J. Rydzewski

Kultura	Punkty osadnicze	
	liczba	%
KM	122	10,6
KT	182	15,7
KŁ	301	26,0
GT	90	7,8
KP-WR	46	4,0
KP-PR	292	25,3
KP-ORn	122	10,6
Razem	1155	100,0

jak i osobisty wgląd w sytuację terenową poszczególnych stanowisk. Do posłużenia się przy omawianiu tych zagadnień starszymi obserwacjami uprawnia fakt, że pomimo znacznego ilościowego przyrostu źródeł proporcje udziału punktów osadniczych poszczególnych kultur w całości zbioru są praktycznie takie same⁸. Można więc przypuszczać, że niektóre poczynione wówczas obserwacje szczegółowe mają zastosowanie również przy dzisiejszym stanie rozpoznania archeologicznego omawianego terytorium.

ROZMIESZCZENIE I TOPOGRAFIA ŚLADÓW OSADNICTWA

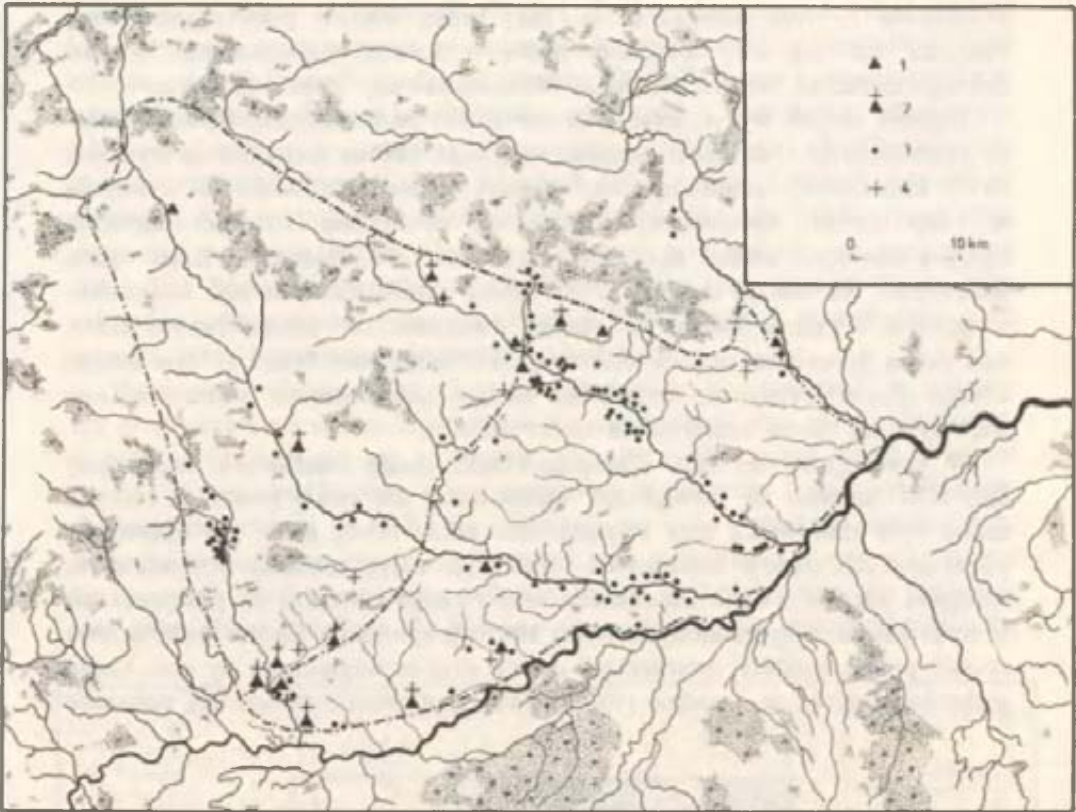
Początek epoki brązu na zajmującym nas obszarze wyznaczony jest przez pojawienie się ludności grupy Chłopice-Veselé. Wykazane w ostatnich latach związki tej grupy z materiałami rozwijającej się tu następnie kultury mierzanowickiej pozwalają traktować materiały typu Chłopice-Veselé jako starszą fazę rozwojową kultury mierzanowickiej, stanowiącej odbicie właściwego osadnictwa wczesnego okresu epoki brązu na omawianym tu terenie (J. Kopacz 1976; J. Machnik 1977). Analizując zatem rozmieszczenie śladów osadnictwa z wczesnego okresu epoki brązu mamy możliwość obserwowania pewnego następstwa zmian w opanowaniu tego terytorium przez ludność kultury mierzanowickiej⁹.

Pierwsza fala tego osadnictwa, reprezentowana — jak wspomniano — przez znaleziska fazy Chłopice-Veselé, jest na naszym terytorium bardzo uboga (ryc. 3). Z całego interesującego nas terenu znamy zaledwie 18 należących do niej punktów osadniczych (8 znalezisk grobowych oraz prawdopodobnie 10 śladów osad). Tak niewielka liczba śladów osadnictwa nie pozwala na doszukiwanie się w ich rozprzestrzenieniu jakichkolwiek cech charakterystycznych, czy też ich braku — stwierdzić jedynie można, że interesujące nas punkty występują stosunkowo częściej w południowo-zachodniej (rejon ujścia Dłubni) i północno-wschodniej (okolica Działoszyc) partii analizowanego terenu; pozostałe ze znanych nam śladów osadnictwa występują w rozproszczeniu. Trudności w interpretacji charakteru osadnictwa omawianej fazy wynikają także i stąd, że stan badań interesujących nas stanowisk nie pozwala na bliższe określenie ich charakteru i funkcji (jedynie w Iwanowicach na „Babiej Górze” odkryto ok. 30 jam z materiałami omawianej fazy). W sumie, wobec tak fragmentarycznych danych, możemy jedynie przypuszczać,

⁸ Według stanu badań na rok 1977 struktura bazy źródłowej przedstawiała się następująco: całość — 937 punktów osadniczych; kultura mierzanowicka — 117 (12,5%); kultura trzciniecka — 130 (13,9%); kultura łużycka — 207 (22,1%); grupa tyniecka — 94 (10,0%); kultura przeworska z wczesnego okresu rzymskiego — 56 (6,0%); z późnego okresu rzymskiego — 211 (22,5%); stanowiska kultury przeworskiej o nieokreślonej chronologii — 122 (13,0%) — wg J. Rydzewskiego (1977a).

⁹ Pomijamy tu, ze względu na znikomą liczbę znalezisk, rozpoznane ostatnio materiały z Szarpii i Pleszowa, zajmujące pośrednią pozycję chronologiczną pomiędzy kulturą mierzanowicką a trzciniecką (B. Baczyńska 1985).

Ryc. 3. Osadnictwo wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Miechowskiej i Działach Proszowskich

1 – osady i znaleziska luźne fazy Chłopice-Veselé; 2 – cmentarzyska lub znaleziska grobowe fazy Chłopice-Veselé; 3 – osady i znaleziska luźne kultury mierzanowickiej (KM); 4 – groby lub cmentarzyska kultury mierzanowickiej

Opr. J. Rydzewski, rys. M. Węgrzynek

Fig. 3. Settlement in the Early Bronze Age on the Miechów and Proszowice Uplands

1 – settlements and stray finds of the Chłopice-Veselé phase; 2 – cemeteries and graves of the Chłopice-Veselé phase; 3 – settlements and stray finds of the Mierzanowice Culture (MC); 4 – graves and cemeteries of the MC

Prepared by J. Rydzewski, drawing by M. Węgrzynek

że omawiane stanowiska stanowią odbicie niewielkiej fali osadniczej, penetrującej być może interesujące nas terytorium przed pojawieniem się właściwej kultury mierzanowickiej, która rozpoczyna okres systematycznego, trwałego zasiedlenia terenu w epoce brązu.

Kulturę mierzanowicką (KM) – w jej rozwiniętej postaci – znamy ze 136 stanowisk (w tym 10 cmentarzysk), co stanowi ok. 10% znanych sład poneolitycznych punktów osadniczych (tabela 1). Zdecydowana większość tych punktów została odkryta w trakcie badań powierzchniowych; sładzić jednak można, że względu na zasięg tych badań i sposób ich przeprowadzenia, że prezentowany na mapie obraz (ryc. 3) oddaje z dużym prawdopodobieństwem zasadnicze rysy rzeczywistego rozmieszczenia osadnictwa z tego okresu.

Przemawia za tym również m. in. fakt braku śladów pobytu omawianej ludności, lub też ich niewielkiej liczby z dobrze rozpoznanych terenów dolnego dorzecza Dłubni, dorzecza Małoszówki czy zlewni Sciekla.

Badany obszar wyżyn lessowych nie został przez ludność KM zasiedlony równomiernie. Na mapie osadnictwa z tego okresu widoczne są wyraźnie strefy koncentracji stanowisk oraz obszary, gdzie stanowiska te występują w rozproszeniu. Generalnie, osadnictwo omawianej ludności użytkuje obszary położone wzdłuż dolin głównych rzek odwadniających teren wyżyn lessowych. Na uwagę zasługują tu cztery strefy koncentracji stanowisk: w górnym dorzeczu Dłubni w okolicy Iwanowic, w rejonie Nowej Huty, nad dolną Szreniawą oraz w mikroregionie środkowej Nidzicy. Ten ostatni obszar charakteryzuje się szczególnie dużym zagęszczeniem stanowisk, największym na całym omawianym tu terytorium.

W porównaniu do fazy Chłopice-Veselé zasięg osadnictwa rozwiniętej fazy KM znacznie się powiększył. Opanowano nie tylko tereny, z których znane były stanowiska fazy starszej, lecz także takie, gdzie nie ujawniono wcześniejszych śladów osadnictwa. Analizując mapę możemy stwierdzić, że nastąpiła zorganizowana kolonizacja omawianego obszaru, co przejawia się w wykształceniu wymienionych wyżej stref zgrupowania śladów pobytu. Nie sposób podać, niestety, interpretacji owych stref ze względu na zły stan badań archeologicznych; w zasadzie tylko jedno zgrupowanie stanowisk, położone

Ryc. 4. Osadnictwo KM w rejonie Iwanowic, woj. krakowskie

a – osady; *b* – cmentarzyska; *c* – wczesnobrązowe znaleziska krzemienne

Wg J. Machnika (1978, ryc. 16), rys. M. Węgrzynek

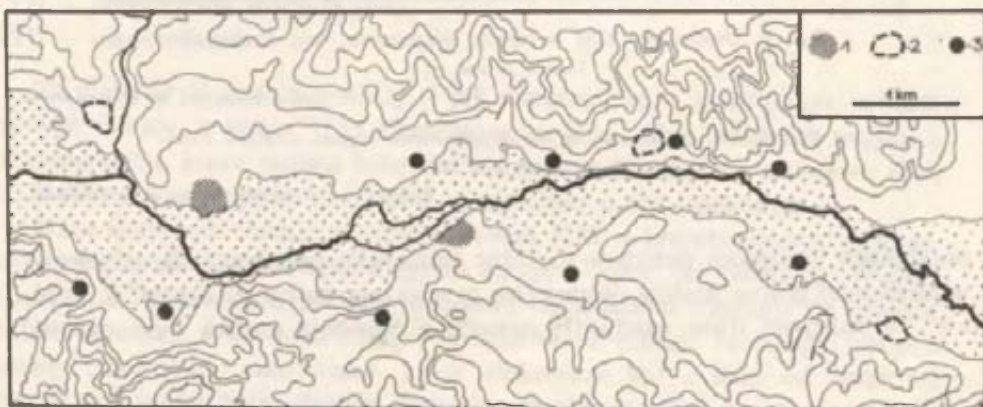
Fig. 4. MC settlement in the Iwanowice region, Cracow Prov.

a – settlements; *b* – cemeteries; *c* – flint finds from the Early Bronze Age

According to J. Machnik (1978, fig. 16), drawing by M. Węgrzynek

wokół dużej osady w Iwanowicach, woj. krakowskie, można uznać za odbicie zwartej mikroregionu osadniczego, którego punktem centralnym była badana wykopaliskowo osada na „Babiej Górze”, wraz z cmentarzyskiem i sąsiadującymi mniejszymi punktami osadniczymi o charakterze sezonowym lub gospodarczym, związanymi, przynajmniej częściowo, z eksploatacją wschodni krzemienia (ryc. 4; też J. Machnik 1977, s. 52). Z innych zgrupowań stanowisk KM na badanym terenie bliżej poznane jest (ale tylko wrywkowo) skupienie w rejonie Nowej Huty – znajomość pozostałych jest praktycznie rezultatem badań powierzchniowych. Próby opisu tych skupień muszą więc z konieczności ograniczyć się do obserwacji dotyczących powierzchni, jaką zajmują, oraz liczebności elementów składowych.

Rozmieszczenie omawianych stanowisk nasuwa spostrzeżenie, że sposoby ich grupowania się są bardzo różnorodne. Spotykamy więc skupienia zwarte, dobrze wyodrębniające się w terenie, takie jak wspomniane wyżej w okolicach Iwanowic, bądź cztery grupy stanowisk w dorzeczu środkowej Nidzicy. Zajmują one obszar ok. 6-8 km² i składają się z 8-11 punktów osadniczych, wliczając w to luźne znaleziska pojedynczych zabytków. Z innym rodzajem zgrupowania punktów osadniczych omawianej ludności mamy do czynienia nad dolną Szreniawą (ryc. 5). Jest ono wprawdzie liczne, jeśli chodzi o liczbę

Ryc. 5. Osadnictwo KM w rejonie Bobina, woj. krakowskie

1 – punkty osadnicze „średnie”; 2 – „małe”; 3 – znaleziska luźne

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 5. MC settlement in the Bobin region, Cracow Prov.

1 – “medium” settlement points; 2 – “small”; 3 – stray finds

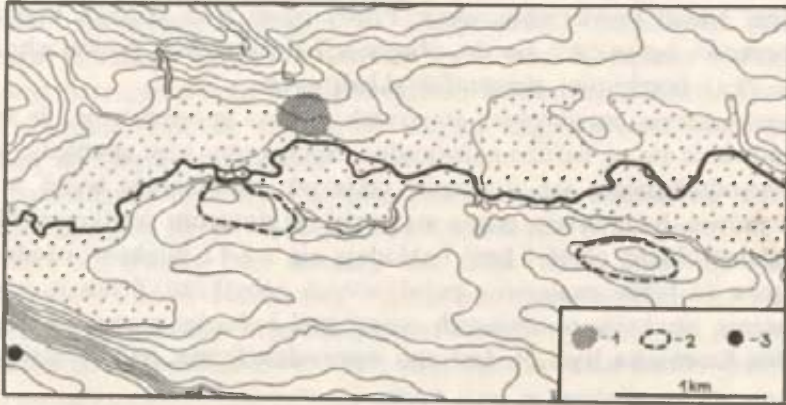
Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

składających się na nie elementów (14), lecz różni się od poprzednio wymienionych obszarem, jaki zajmuje (ok. 10 km²), oraz większym rozrzedzeniem punktów osadniczych. Spotykamy wreszcie grupy złożone z 3-4 stanowisk, zajmujące niewielkie obszary, przeciętnie o powierzchni 3-5 km². Ze skupieniami takimi mamy do czynienia w okolicy Nowej Huty, Waganowic

nad środkową Szreniawą (ryc. 6), nad dolną Nidzią, Sancygniówką i w okolicy Jurkowa nad Nidą.

Omawiając ogólnie rozmieszczenie osadnictwa KM na analizowanym terenie wyżyn lessowych, zastanówmy się jeszcze krótko nad stopniem jego natężenia. Podział badanych punktów osadniczych na kategorie wielkości pozwala ogólnie zorientować się w podstawowych rysach obrazu osadnictwa omawianej ludności (tabela 3)¹⁰. Z podziału tego wynika, że ponad połowa

Ryc. 6. Osadnictwo KM w rejonie Waganowic, woj. krakowskie

Legenda jak pod ryc. 5

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 6. MC settlement in the Waganowice region, Cracow Prov.

Legend as in fig. 5

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

poddanych badaniom punktów to luźne znaleziska pojedynczych zabytków; w pozostałej grupie śladów osadnictwa przeważają kategorie „małe” i „średnie”, a zaledwie dwie osady (Iwanowice i Szarbia) można było określić

¹⁰ Podział punktów osadniczych na kategorie wielkości, wykonany w celu uzyskania jak najdokładniejszych danych o strukturze osadnictwa pradziejowego, może budzić szereg wątpliwości zważywszy, że dotyczy stanowisk znanych z badań powierzchniowych. Brak miejsca uniemożliwia podanie szczegółowego uzasadnienia takiego podziału; wyjaśnić tylko należy, że oparto się na wynikach matematyczno-statystycznej analizy materiałów z eksperymentalnych badań mikroregionalnych w dorzeczu środkowej Nidzicy w 1973 r., niestety nie opublikowanych w pełni. Zastosowana wówczas procedura mierzyła do zobiektywizowania kryteriów podziału, którymi stały się wartości zawierające w sobie wskaźniki powierzchni danego punktu osadniczego oraz gęstości występowania materiału zabytkowego (W. Morawski 1974). Efekty opracowania źródeł osadniczych znad środkowej Nidzicy ułatwiły zastosowanie podobnego podziału dla pozostałych źródeł z omawianego terenu. Upraszczając znaczenie problemu, na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto następujący podział, którego „płynność” warunkowana jest natężeniem występowania materiału zabytkowego na powierzchni: punkty „małe” – pow. 0,5-1,5 ha; „średnie” – 1-3 ha; dolna granica punktów „dużych” – 2-3 ha (J. Rydzewski 1977a).

mianem „dużych”. Na podstawie takiej struktury śladów pobytu można sądzić, że osadnictwo ludności KM nie było zbyt intensywne. Oprócz przewagi niewielkich punktów osadniczych, za stwierdzeniem takim przemawia także fakt dużego rozproszenia wyróżnionych skupień na całym analizowanym obszarze (z wyjątkiem terenów nad środkową Nidzią).

Innym aspektem geografii osadnictwa prahistorycznego, który chcemy tu prześledzić, jest topografia śladów pobytu. Analizę taką, wykonaną w celu wykrycia preferencji w wyborze pod zasiedlenie określonych form morfologii terenu, przeprowadzono na podstawie mapy w skali 1 : 25 000. Posłużono się wypracowaną dla obszaru wyżyn lessowych w zachodniej Małopolsce typologią położenia topograficznych punktów osadniczych (J. Kruk 1973, s. 82-84 oraz ryc. 3). Poczynając od koryta rzeki, typologia ta obejmuje następujące typy położenia:

- I – położenie denno-dolinne;
- II – położenie krawędziowe rozwinięte (np. widły cieków wodnych);
- III – położenie krawędziowe brzeżne (załom terasy);
- IV – położenie krawędziowe głębsze (zaplecze terasy w obrębie doliny);
- V – kulminacje wzniesień bezpośrednio nad dolinami;
- VI – strefa brzeżna wysoczyzny;
- VII – przestrzenie wododziałów;
- VIII – nieokreślone.

Za materiał do analizy posłuży – jak wspomniano – zbiór punktów osadniczych liczący w sumie 1155 elementów; w jego skład wchodzi wszystkie te stanowiska, które można było dokładnie zlokalizować na mapie w skali 1 : 25 000 – bez względu na źródło wiadomości o ich pochodzeniu.

Dane dotyczące rozmieszczenia stanowisk KM w krajobrazie wyżyn lessowych przedstawia odpowiedni diagram na ryc. 7 (por. też tabela 4). Wynika z niego, że ludność KM podczas opanowywania terenu trzymała się głównie dolin rzecznych i ich najbliższego sąsiedztwa. Z całego badanego obszaru znamy tylko jedno stanowisko, które ulokowane jest z dala od rzeki, na przestrzeni wododziału. Prawie wszystkie punkty osadnicze, które znajdują się w wyżynnej strefie krajobrazu, zajmują jej partie przykrawędne, tuż nad dolinami większych rzek lub innych mniejszych cieków stale płynących. W sumie szerokość zasiedlonego pasa terenu nie przekraczała kilkuset metrów od krawędzi wysoczyzny, choć liczba śladów osadnictwa z wyżynnych partii terenu jest dość znaczna, sięgając 40% całości badanego zbioru.

Przewagę (58%) w obrębie KM wykazuje osadnictwo dolinne. Wśród wyróżnionych tu typów położenia najczęściej zasiedlonymi formami terenu były przyzałomowe fragmenty teras nadzalewowych, skupiające ok. 37% wszystkich śladów osadnictwa omawianej ludności. Często wykorzystywano także bardziej wyodrębnione partie tych form terenowych, stosunkowo rzadziej ślady pobytu spotykamy na głębokim zapleczu teras, z dala od ich krawędzi. Dna dolin rzecznych były strefą osadniczo nieatrakcyjną – tylko w jednym

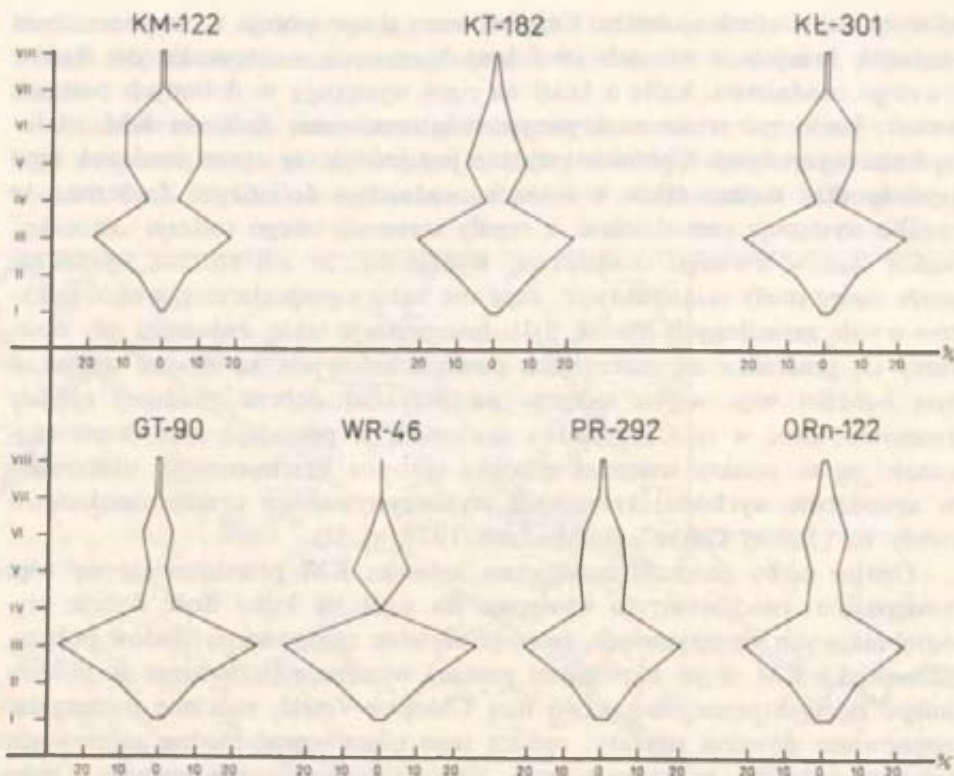
Tabela 3. Kategorie punktów osadniczych. Wg J. Rydzewskiego (1977a)
 Table 3. Categories of settlement points. According to J. Rydzewski (1977a)

Kategorie	KM		KT		KŁ		GT		KP-WR		KP-PR		KP-ORn	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
„duże”	2	2,7	8	7,7	16	13,3	6	14,0	2	9,5	13	9,3	3	4,3
„średnie”	15	20,5	34	32,7	33	27,5	12	27,9	3	14,3	42	30,2	14	20,0
„małe”	14	19,2	27	26,0	35	29,2	13	30,2	8	38,1	24	17,3	20	28,6
zn. luźne	42	57,6	35	33,6	36	30,0	12	27,9	8	38,1	60	43,2	33	47,1
Razem	73	100,0	104	100,0	120	100,0	43	100,0	21	100,0	139	100,0	70	100,0

Tabela 4. Położenie topograficzne punktów osadniczych. Wg J. Rydzewskiego
 Table 4. The topographic position of settlement points. According to J. Rydzewski

Typy położeń	KM		KT		KŁ		GT		KP-WR		KP-PR		KP-ORn	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
I	1	0,8	4	2,2	7	2,3	2	2,2	1	2,2	9	3,1	5	4,1
II	16	13,1	37	20,3	50	16,6	19	21,1	11	23,9	51	17,5	22	18,0
III	45	36,9	76	41,8	132	43,9	48	53,3	24	52,2	124	42,5	53	43,5
IV	10	8,2	11	6,0	17	5,6	8	8,9	—	—	31	10,6	12	9,8
V	24	19,7	30	16,5	43	14,3	4	4,5	7	15,2	36	12,3	9	7,4
VI	24	19,7	17	9,3	46	15,3	7	7,8	3	6,5	31	10,6	14	11,5
VII	1	0,8	6	3,3	4	1,3	1	1,1	—	—	7	2,4	6	4,9
VIII	1	0,8	1	0,6	2	0,7	1	1,1	—	—	3	1,0	1	0,8
Razem	122	100,0	182	100,0	301	100,0	90	100,0	46	100,0	292	100,0	122	100,0

Ryc. 7. Topografia punktów osadniczych poszczególnych kultur
I-VIII – typy położen topograficznych (por. tekst)

Opr. J. Rydzewski, rys. M. Węgrzynek

Fig. 7. Topography of settlement points of particular cultures
I-VIII – types of topographical positions (cf. text)

Prepared by J. Rydzewski, drawing by M. Węgrzynek

przypadku materiały omawianej kultury wystąpiły na kępie w obrębie równiny zalewowej (Książnice Wielkie, st. B).

Powyższe informacje ukazują nasycenie poszczególnych stref krajobrazu lessowego śladami osadnictwa z wczesnej epoki brązu. Bardziej ścisły obraz uzyskamy, jeśli przypatrzemy się bliżej występującym w tych strefach punktom. Gdy weźmiemy pod uwagę rozróżnienie badanych punktów na ślady trwałego pobytu oraz na znaleziska luźne, wówczas okaże się, że stopień opanowania poszczególnych części krajobrazu jest inny, niż w sytuacji, gdy analizujemy cały zbiór. Punkty osadnicze, które można uznać za ślady trwałego osadnictwa, zajmują w zdecydowanej większości dolinne partie terenu, przy czym najwięcej tych punktów usytuowano na załomie teras nadzalewowych. W sumie w niskiej strefie krajobrazu stwierdzono ok. 32% śladów pobytu wobec jedynie 8,3% takich śladów usytuowanych na wysoczyźnie lessowej. Pozostała liczba śladów pobytu to znaleziska luźne, których większość odkryto

w wyżynnej strefie krajobrazu. Obserwowana dysproporcja w rozmieszczeniu znalezisk luźnych w ramach stref krajobrazowych w stosunku do śladów trwałego osadnictwa, które z kolei na ogół występują w dolinnych partiach terenu, świadczyć może o aktywnym zainteresowaniu ludności KM środowiskami wyżynnymi. Charakterystyczne jest jednak, że sporo znalezisk tego typu spotkać można także w ramach osadnictwa dolinnego. Znaleziska te rzadko występują samodzielnie; z reguły stanowią swego rodzaju „otoczkę” wokół śladów trwałego osadnictwa; wydaje się, że ich rozrzut wyznaczać może zasięg strefy zainteresowań, zapewne natury gospodarczej, wokół punktów trwale zasiedlonych (ryc. 4, 5)¹¹. Interpretacje takie, zwłaszcza gdy opieramy się generalnie na materiałach powierzchniowych, są zawsze trudne – tym bardziej więc warto wskazać na przykład dobrze zbadanej okolicy Iwanowic, choć w tym przypadku znaleziska te posiadają specyficzne znaczenie: są to punkty wstępnej obróbki surowca krzemienego, ulokowane w sąsiedztwie wychodni krzemienia wykorzystywanego przez mieszkańców osady na „Babiej Górze” (J. Machnik 1977, s. 52).

Ogólne cechy geografii osadnictwa ludności KM przedstawiają się więc następująco: osadnictwo to występuje na ogół na kilku dość dobrze wyodrębniających się terytoriach, tworząc czytelne zgrupowania śladów pobytu. Stanowiska KM w jej rozwiniętej postaci występują przeważnie w pobliżu miejsc zajętych przez osadnictwo fazy Chłopice-Veselé, znacznie poszerzając opanowane wówczas obszary; oprócz tego obserwować można zajmowanie terenów nowych, na których brak śladów wcześniejszego pobytu. Cechą charakterystyczną jest osiedlanie się prawie wyłącznie w dolinach głównych rzek naszego terytorium, przy omijaniu zasadniczo terenów położonych w głębi wyżyny. Obserwujemy ponadto zjawisko grupowania się interesujących nas śladów pobytu w różnego rodzaju skupienia, w których przeważają niewielkie osady (?) otoczone znaleziskami luźnymi, stanowiącymi w sumie ponad połowę analizowanych materiałów. Zdecydowana większość śladów trwałego osadnictwa została ulokowana w nizinnych partiach terenu, gdzie szczególnie preferowano krawędzie teras lub ich fragmenty wcinające się w równinę zalewową. Przykrawędne partie wysoczyzny noszą niewielką liczbę śladów osad KM; obecność jednak sporej ilości znalezisk luźnych w tej strefie krajobrazu świadczy o tym, że podlegała ona dość silnej penetracji.

KULTURA TRZCINIECKA

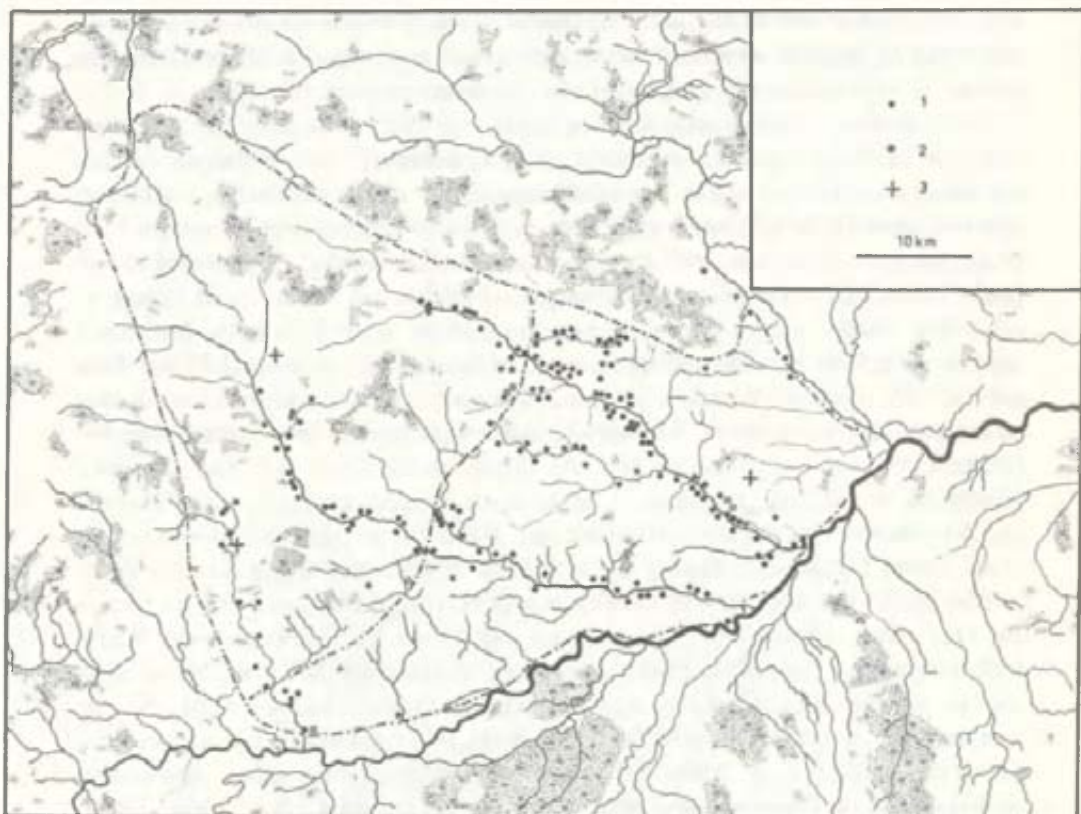
Z obszaru zachodniomałopolskich wyżyn lessowych znamy 191 punktów osadniczych ludności kultury trzcienieckiej (KT), co stanowi 13,9% ogółu

---

¹¹ Por. na ten temat S. Kurnatowski 1963, s. 197, przyp. 74; 1968, s. 186; J. Kruk 1970b, s. 452-453; 1973, s. 32; K. Raddatz 1972, s. 343. Ten ostatni badacz wprowadza nawet specjalny termin („Scherbenschleier”) dla zespołu znalezisk luźnych otaczających ślady trwałego pobytu.

analizowanych tu śladów osadnictwa (tabela 1). Obserwujemy więc niewielki wzrost stopnia zajęcia omawianego terenu w stosunku do okresu poprzedniego.

Analizowane ślady osadnictwa układają się w zwarte, mniej więcej równoległe pasy związane z podstawowym układem sieci hydrograficznej badanego obszaru (ryc. 8). Charakterystyczne jest wejście osadnictwa w głąb obszaru

Ryc. 8. Osadnictwo KT na Wyżynie Miechowskiej i Działach Proszowskich

1 – osady i znaleziska luźne; 2 – kurhany; 3 – groby płaskie

Wg J. Rydzewskiego (1983, ryc. 4 – uzupełnione), rys. M. Węgrzynek

Fig. 8. A settlement of the Trzcinić culture (TC) on the Miechów and Proszowice Uplands

1 – settlements and stray finds; 2 – barrows; 3 – flat graves

According to J. Rydzewski (1983, fig. 4 supplemented), drawing M. Węgrzynek

wyżyn lessowych, co na prezentowanej mapie przejawia się w praktycznym braku stanowisk na dobrze przecież rozpoznanej lewej lessowej terasie Wisły, tak intensywnie użytkowanej w innych okresach pradziejowych. Wykorzystywano też obszary położone dalej od głównych rzek omawianego terenu, o czym świadczy odkrycie szeregu śladów osadnictwa nad mniejszymi strugami, jak nad Małoszówką, Ścieklcem, Jakubówką czy Potokiem Rosie-

jowskim. Innym charakterystycznym rysem ogólnego obrazu osadnictwa jest jego zwartość, przejawiająca się w występowaniu kontrastowych różnic między obszarem zasiedlonym a terenami pozbawionymi śladów pobytu. Minimalna na całym omawianym obszarze liczba śladów osadnictwa rozproszonego sprawia, że mapa stanowisk KT jest o wiele bardziej czytelna od mapy osadnictwa wczesnobrązowego.

Rozmieszczenie stanowisk KT na badanym terytorium wskazuje na dwa ogólne zjawiska: wzrost zagęszczenia punktów osadniczych w kierunku wschodnim oraz charakterystyczne – widoczne nawet na mapie o dużym zmniejszeniu – grupowanie się tych punktów w małe, zwarte zespoły.

Jeśli chodzi o pierwsze z wymienionych zjawisk, widoczne jest ono wyraźnie w stopniu zasiedlenia poszczególnych dorzeczy. Na badanym obszarze obserwujemy trzy duże, wyodrębniające się strefy osadnicze, związane z dorzeczami Dłubni, Szreniawy i Nidzicy. Dolina Dłubni wykorzystana była przez ludność omawianej kultury pod osadnictwo w niezbyt dużym stopniu – grupy stanowisk występują tu w sporym oddaleniu od siebie, bądź pojedynczo. Nie zmienia tego obrazu fakt istnienia tu dwóch dużych badanych osad w Więclawicach-Masłomiącej, woj. krakowskie, i w Nowej Hucie-Mogile, st. 55 (Kopiec Wandy). O wiele bogatszy obraz sieci osadniczej dostrzegamy już w dorzeczu Szreniawy, natomiast najbardziej intensywne zasiedlenie wykryto w dorzeczu Nidzicy. Ślady osadnictwa KT nad tą rzeką występują w górnym jej biegu z podobnym natężeniem, jak nad Dłubnią czy Szreniawą, począwszy natomiast od środkowego odcinka dorzecza tej rzeki (rejon Działoszyc) mamy do czynienia z obszerną strefą dużych zgrupowań punktów osadniczych, tworzących praktycznie nieprzerwany na pierwszy rzut oka „łańcuch” osiedli, ciągnący się aż do ujścia Nidzicy do Wisły. Uderzający jest natomiast praktyczny brak osadnictwa KT nad Nidą, skąd znamy jedynie pięć punktów osadniczych omawianej ludności. Można się zastanawiać, w jakim stopniu fakt ten może być spowodowany innym charakterem badań nad Nidą w latach sześćdziesiątych, które prowadzone były zgodnie z ówczesnymi tradycjami (E. Dąbrowska 1961; 1964; 1965); z drugiej strony pewną rolę odegrać tu ewentualnie mogło również położenie doliny Nidy na rubieży ekologicznej omawianego obszaru lessowego, na styku z terenami o zupełnie innej charakterystyce środowiska naturalnego.

Jeśli chodzi natomiast o wymienione uprzednio trzy strefy osadnicze związane z dolinami Dłubni, Szreniawy i Nidzicy, to możemy przypuszczać, że uzyskany obraz sieci osadniczej oddaje rzeczywiste zróżnicowanie istniejące w czasach trwania KT. Cały ten teren przebadany jest równomiernie, tak że nawet obszar środkowego dorzecza Nidzicy, gdzie w 1973 roku przeprowadzono wyjątkowo drobiazgowo rozpoznanie, nie wybija się z całości strefy dorzecza tej rzeki. Powstaje więc pytanie, gdzie należy doszukiwać się przyczyn tak wyraźnej koncentracji osadnictwa w tej strefie badanego terytorium? Nie wnikając szczegółowo w to zagadnienie zwrócić tu tylko należy uwagę na fakt wyjątkowo korzystnych warunków fizjograficznych na obszarze Dzia-

łów Proszowskich, czyli wschodniej części omawianego terytorium, obejmującej dorzecza dolnej Szreniawy oraz środkowej i dolnej Nidzicy. Przeciętna wysokość n.p.m. jest tu niższa niż na Wyżynie Miechowskiej, mniejsze są względne różnice wzniesień, doliny rzeczne są szerokie, dobrze wykształcone, z dużymi zachowanymi fragmentami teras nadzalewowych. Wszystko to sprawia, że teren Działów Proszowskich oferował w sumie o wiele bardziej dogodne warunki do zakładania osiedli aniżeli obszar Wyżyny Miechowskiej.

Drugą z wymienionych cech rozmieszczenia osadnictwa ludności KT jest – jak wspomniano – występowanie jego śladów w dobrze wyodrębniających się niewielkich zgrupowaniach, liczących dwa, najczęściej trzy stanowiska (w rzeczywistości 2-5). Zjawisko to widoczne jest wyraźnie na obszarze dorzeczy Dłubni, Szreniawy, nad Ścieklcem, Małoszówką, Jakubówką i Potokiem Rosiejowskim. Podobny charakter takich zgrupowań widoczny jest już na ogólnej mapie w skali 1 : 300 000 – późniejsza analiza na mapie dokładniejszej ujawni dalsze podobieństwa. Mianowicie zgrupowania te są położone w niezbyt wielkiej odległości jedno od drugiego (ok. 3 km) oraz we wszystkich z nich zachowany jest powtarzający się układ 2-3 stanowisk znajdujących się w bezpośrednim swoim sąsiedztwie, bądź występujących samodzielnie, bądź w ramach większego skupienia (ryc. 9-12). Powszeczne występowanie takiego układu stanowisk wydaje się przemawiać za

Ryc. 9. Osadnictwo KT w rejonie Szczepanowic, woj. kieleckie

Objaśnienia patrz ryc. 5

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 9. TC settlement in the Szczepanowice region, Kielce Prov.

Description see fig. 5

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

tym, że przestrzennym rozmieszczeniem interesujących nas śladów osadnictwa rządzą jakieś prawidłowości. Bardziej szczegółowo zajmiemy się tymi sprawami w dalszej części pracy; tu trzeba tylko nadmienić, że nieco inaczej obraz ten rysuje się w dorzeczu środkowej i dolnej Nidzicy, gdzie osadnictwo (przynajmniej na ogólnej mapie, gdzie jednakowymi sygnaturami zaznaczono zarówno ślady trwałego pobytu, jak i znaleziska luźne) jest o wiele bar-

Ryc. 10. Osadnictwo KT w rejonie Januszowic, woj. krakowskie

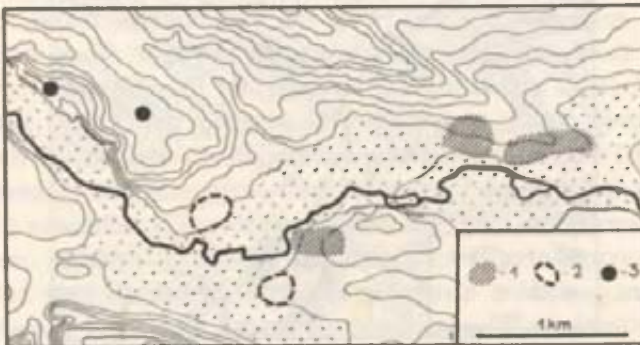
1 – punkty osadnicze „male”; 2 – znaleziska luźne; 3 – kurhany (KT?)

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 10. TC settlement in the Januszowice region, Cracow Prov.

1 – “small” settlement points; 2 – stray finds; 3 – barrows (TC?)

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

Ryc. 11. Osadnictwo KT w rejonie Waganowic, woj. krakowskie

Objaśnienia patrz ryc. 5

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 11. TC settlement in the Waganowice region, Cracow Prov.

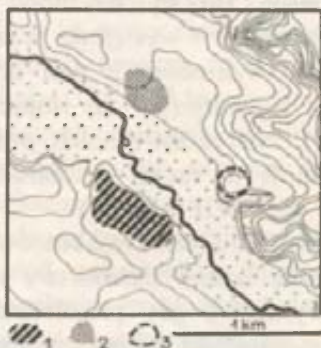
Description see fig. 5

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

dziej zagęszczone. Możemy w tym przypadku mówić (cały czas opierając się na razie na mapie ogólnej) o trzech większych regionach osadniczych, których wewnętrzna struktura nie wydaje się przejrzysta, choć i tu spotykamy grupy punktów podobne do poprzednio opisanych (Szarbia, Topola, Cudzynowice).

Trzeba tu jeszcze pokrótce wskazać na stosunek osadnictwa ludności KT

Ryc. 12. Osadnictwo KT w rejonie Piotrkowice Wielkie, woj. krakowskie

1 – punkty osadnicze „duże”; 2 – „średnie”; 3 – „małe”

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 12. TC settlement in the Piotrkowice Wielkie region, Cracow Prov.

1 – “large” settlement points; 2 – “medium”; 3 – “small”

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

do starszych śladów zasiedlenia terenu. Przede wszystkim dostrzegamy powiększenie zajętego obszaru, wyrażające się choćby zwiększeniem liczby stanowisk. Dorzecza głównych rzek badanego terenu zostały teraz opanowane bardziej równomiernie; opanowano też tereny pozbawione uprzednio śladów osadnictwa (m. in. Małoszówka). Na uwagę zasługuje pozostawienie poza sferą zainteresowań osadniczych doliny Wisły, gdzie spotykaliśmy wcześniej, słabe wprawdzie, osadnictwo wczesnobrązowe. Oprócz opanowywania nowych terenów lub też wycofywania się z innych, obserwujemy także obecność śladów pobytu omawianej ludności na tych samych terytoriach, które były również eksploatowane przez KM (Iwanowice, dolna Szreniawa, środkowa Nidzica). Spotykamy się tam nawet z dość liczny wykorzystywaniem tych samych form terenowych przez osadnictwo obu kultur. Szczególnie wyraźne jest to nad środkową Nidzicą, gdzie podobieństwa w rozprzestrzenieniu sieci osadniczej obu kultur są tak duże, że porównanie map ich osadnictwa wywołuje wrażenie ewolucji poszczególnych skupień punktów osadniczych.

Ludność KT w o wiele większym stopniu, aniżeli ludność KM, opanowała środowiska dolinne. W nizinnych partiach terenu zlokalizowano 70% ogółu punktów osadniczych tej kultury (tabela 4, ryc. 7). Fakt ten stanowi

potwierdzenie obserwacji wynikających z analizy ogólnej mapy osadnictwa, wykazującej układanie się śladów pobytu w zwartym, wąskim pasie, w bezpośrednim sąsiedztwie cieków wodnych.

W obrębie dolin rzecznych ślady osadnictwa występują najczęściej w pobliżu załomu teras nadzalewowych (poł. III), gdzie odkryto 41,8% śladów pobytu. O wiele częściej, niż w poprzednim okresie, osiedlano się na silnie wyodrębnionych fragmentach tej strefy (poł. II), skąd znamy ponad 20% analizowanych punktów. Osadnictwo wysoczyznowe ludności KT jest o wiele mniej liczne od wczesnobrązowego i występuje przede wszystkim na wypłaszczeniach i stokach wzgórz wyniesionych nad doliny rzeczne (poł. V – 16,5% badanych punktów), w mniejszym zaś stopniu w brzeźnej strefie wysoczyzny (poł. VI – 9,3%). Na przestrzeniach położonych dalej od dolin rzecznych ślady osadnictwa (i to raczej o charakterze znalezisk luźnych) spotykamy bardzo rzadko (poł. VII – 3,3%).

Różnice w sposobie opanowania stref krajobrazowych, jakie możemy obserwować porównując topografię śladów osadnictwa wczesnobrązowego i KT, uwidaczniają się jeszcze wyraźniej, gdy prześledzimy lokalizację punktów, które możemy uznać za pozostałości miejsc trwałego pobytu. Z obserwacji takich wynika wyraźnie, że we wszystkich głównych strefach występowania osadnictwa widzimy zdecydowaną przewagę śladów trwałych osiedli; udział znalezisk luźnych ma charakter wybitnie towarzyszący. W tym aspekcie analizy szczególnego znaczenia nabierają rozwinięte fragmenty teras nadzalewowych, gdzie usytuowano większość osad dużych rozmiarów. Inaczej też, aniżeli w przypadku KM, przedstawia się rozmieszczenie osadnictwa KT w wyżynnej strefie krajobrazu. Wprawdzie ogólny udział śladów osadnictwa KT na wysoczyźnie jest zdecydowanie niższy, to jednak procent śladów trwałego pobytu, odkrytych w tej strefie krajobrazu, wzrasta w stosunku do osadnictwa wczesnobrązowego dwukrotnie. Może to wskazywać na to, że w KT należy liczyć się z obecnością niezbyt licznych i nie decydujących o ogólnym charakterze, lecz stosunkowo dobrze rozwiniętego osadnictwa w przykrawędnych partiach wysoczyzny.

Zbierając pokrótce powyższe uwagi na temat osadnictwa KT na badanym terenie wymienić trzeba następujące jego cechy: wzrost natężenia tego osadnictwa w stosunku do KM, a co za tym idzie, powiększenie zasiedlonych obszarów, zwartość sieci osadniczej, przejawiająca się w występowaniu kontrastowych różnic pomiędzy terenem zasiedlonym i pozbawionym osadnictwa, generalne wejście w głąb badanego terytorium. Charakterystycznym zjawiskiem jest występowanie odkrytych śladów pobytu w podobnych do siebie, niewielkich skupiskach. Główny wysiłek osadniczy został skierowany na przykrawędne partie teras nadzalewowych, a większe osiedla lokowano na tych fragmentach tej strefy krajobrazu, które w naturalny sposób wyodrębniały się z otoczenia. Stwierdzono fakt istnienia mało licznych, lecz stabilnego osadnictwa w rejonie przykrawędnych połaci wysoczyzny. Wymienione cechy

składają się na obraz silnego, trwałego osadnictwa, wyróżnione zaś zespoły stanowisk stwarzają wrażenie istnienia podobnych strukturalnie organizmów osadniczych.

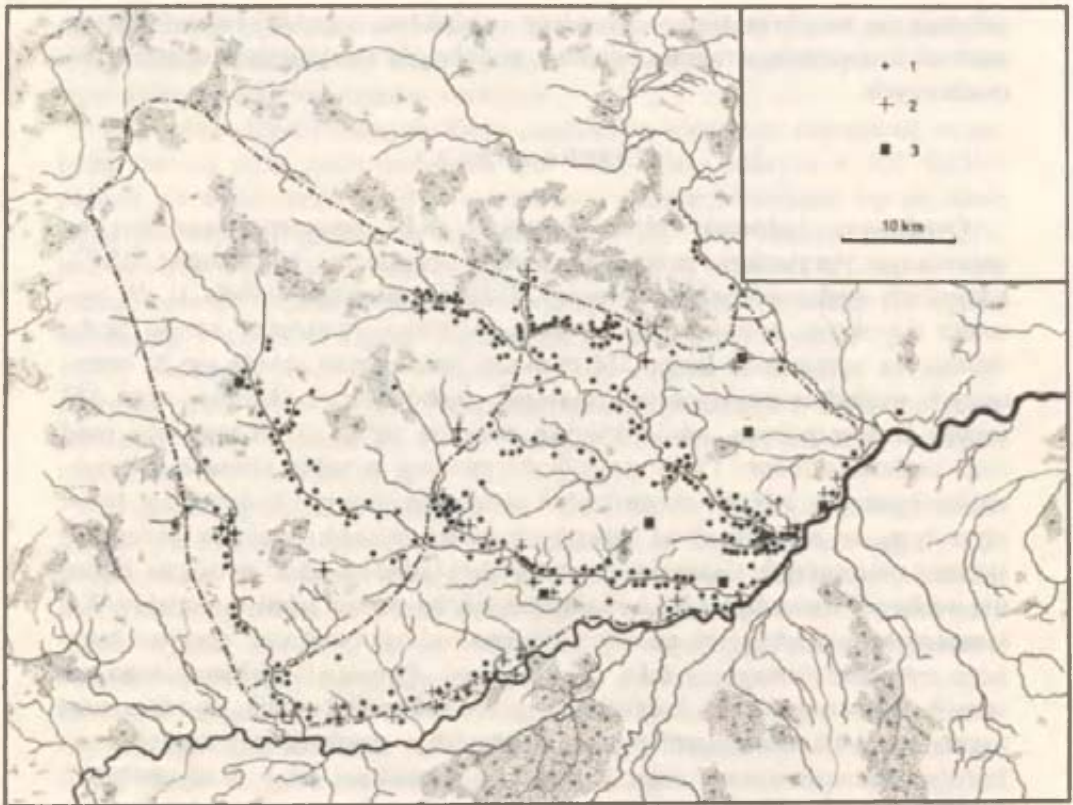
KULTURA ŁUŻYCKA

Osadnictwo ludności kultury łużyckiej (KŁ) reprezentowane jest na omawianym terytorium przez 354 punkty osadnicze, co stanowi 25.8% wszystkich analizowanych w tej pracy śladów osadnictwa (tabela 1). W stosunku do okresu poprzedniego oznacza to blisko dwukrotny wzrost liczby źródeł. Na wymienioną liczbę 354 punktów osadniczych składa się 20 cmentarzysk względnie pojedynczych znalezisk grobowych, 7 skarbów oraz 327 innych śladów pobytu, wśród których znajdują się m. in. pozostałości osad oraz znaleziska luźne. Ta ostatnia liczba zawiera w sobie również (w większości) materiały odkryte drogą badań powierzchniowych. Należy więc liczyć się z tym, że część spośród odkrytych w ten sposób punktów może być śladami cmentarzysk ciepłopalnych omawianej ludności, choć w trakcie badań nie udało się stwierdzić wśród znajdujących na powierzchni materiałów KŁ symptomów wskazujących na obecność tego rodzaju obiektów, pomimo baczного zwracania uwagi na taką ewentualność. Ponieważ problemu tego nie sposób rozstrzygnąć bez kontrolnych prac wykopaliskowych, zgodnie więc z przyjętymi tu założeniami punkty osadnicze o nieokreślonej funkcji traktujemy anonimowo, omawiając je wspólnie z osadami jako „ślady pobytu”.

Mapa stanowisk omawianej kultury przedstawia obraz osadnictwa gęstego, choć rozmieszczonego na tym terenie niezbyt równomiernie (ryc. 13). Ludność KŁ zasiedliła terytorium wyżyn lessowych wykorzystując większość dogodnych dla osadnictwa obszarów, jednak na mapie obserwujemy strefy, gdzie ślady pobytu występują ze szczególnym natężeniem. Generalnie rzecz biorąc, strefy osadnicze pokrywają się z głównym układem sieci hydrograficznej obszaru, przy czym zwrócić należy uwagę na dwa zjawiska: znaczne poszerzenie obszaru eksploatacji osadniczej, przejawiające się w opanowaniu – oprócz dolin głównych rzek badanego terenu – dolinek mniejszych potoków; drugim zjawiskiem jest kolonizacja terasy wiślanej, przeprowadzona na taką skalę po raz pierwszy od końca neolitu (ściślej od osadnictwa kultury ceramiki promienistej – J. Kruk 1973, mapa 8 na s. 65).

W ramach głównych stref występowania śladów osadnictwa można wyróżnić obszary szczególnie wyodrębniające się liczbą i zawartością znajdujących się na nich stanowisk. Widoczne one są nad górną i środkową Dłubnią, w rejonie Nowej Huty, nad Wisłą, zwłaszcza w rejonie Igołomia-Wawrzeńczyce i dalej na wschód od ujścia Nidzicy, nad Szreniawą pomiędzy Miechowem i Słomnikami, w dolnym biegu tej rzeki, nad Ścieklcem, Małoszówką, górną Nidzicą oraz Jakubówką i Sancygniówką, w dolnym biegu Nidzicy, zwłaszcza w jej partii ujściowej i przy potoku Jawornik. Środkowy

Ryc. 13. Osadnictwo KŁ na Wyżynie Miechowskiej i Działach Proszowskich

– osady i znaleziska luźne: 2 – cmentarzyska i pojedyncze groby; 3 – skarby

Wg J. Rydzewskiego (1983, ryc. 2 – uzupełnione), rys. M. Węgrzynek

Fig. 13. A settlement of the Lusatian culture (LC) on the Miechów and Proszowice Uplands

– settlements and stray finds: 2 – cemeteries and single graves; 3 – hoards

According to J. Rydzewski (1983, fig. 2 supplemented), drawing by M. Węgrzynek

odcinek dorzecza Nidzicy, tak intensywnie zasiedlony w czasach KM i KT, teraz należy do obszarów o relatywnie mniej intensywnym osadnictwie.

Analizując ogólną mapę osadnictwa omawianej ludności trudno wydzielić mniejsze zgrupowania śladów pobytu ze względu na dużą gęstość badanych punktów, choć niektóre skupiska wykazują pewne odrębności (ryc. 14-15). Trzeba tu ponadto zwrócić uwagę na inny aspekt zagadnienia, który prędzej można było pominąć przy analizie rozmieszczenia osadnictwa poprzednich kultur. Mianowicie do prezentowanego na mapie niewątpliwie bogatego obrazu osadnictwa omawianej ludności należy podejść ostrożnie, gdyż nie musi on odzwierciedlać rzeczywistego natężenia tego osadnictwa. Trzeba pamiętać, że jest to obraz statyczny i stanowi sumę rezultatów długotrwałego procesu osadniczego, w którego ramach należy liczyć się z możliwością istotnego zróżnicowania terytorialnego i chronologicznego jego natężenia. Odtworzenie dynamiki przemian osadniczych w obrębie KŁ na omawianym

przez nas obszarze napotyka jednak zasadnicze trudności, warunkowane nieprecyzyjną chronologią dysponowanych materiałów. Na sytuację tę rzutuje niewątpliwie fakt, że większość naszych źródeł pochodzi z badań powierzchniowych – jedynie niewielka część uzyskanych tą drogą materiałów pozwoliła na dokładniejsze określenie ich chronologii. Niewiele lepiej wygląda sytuacja

Ryc. 14. Osadnictwo KŁ w rejonie Szczepanowic, woj. kieleckie

1 – punkty osadnicze „duże”; 2 – „średnie”; 3 – „małe”

Wg J. Rydzewskiego (1983, ryc. 6), rys. E. Twardowska

Fig. 14. LC settlement in the Szczepanowice region, Kielce Prov.

1 – “large” settlement points; 2 – “medium”; 3 – “small”

According to J. Rydzewski (1983, fig. 6), drawing by E. Twardowska

w odniesieniu do materiałów tzw. archiwalnych. Na 85 punktów osadniczych uzyskanych z literatury i archiwów aż 20 posiada dokładnego datowania. W sumie więc, na ogólną liczbę 354 śladów osadnictwa KŁ na naszym terenie jedynie 105 dostarczyło materiałów (łącznie z powierzchniowymi) odznaczających się dokładniejszym datowaniem, w tym 42 ze starszych faz KŁ (III-IV EB) oraz 63 z okresu rozwoju grupy górnośląsko-małopolskiej (V EB-HaD)¹². Ponieważ na podstawie materiałów zebranych z powierzchni trudno wypowiadać się na temat dokładniejszej chronologii danego stanowiska, nawet wówczas, gdy wśród zebranych fragmentów znalazło się kilka bardziej charakterystycznych skorup, próbę odtworzenia zmian w dynamice osadnictwa omawianej ludności przeprowadzono na podstawie 65 lepiej da-

¹² M. Gedl 1967, s. 286-294; por. też Z. Durczewski 1939-1948, *passim*. Podział ten odpowiada również systemowi J. Miśkiewicza (1968), przyjętemu dla KŁ w międzyrzeczu Pilicy i środkowej Wisły. Ze względu na charakter dysponowanych tu materiałów było niecelowe zastosowanie w niniejszym opracowaniu nowego ujęcia M. Gedla (1982, *passim*, ryc. 13).

Ryc. 15. Osadnictwo KL w rejonie Bobina, woj. krakowskie

1 - punkty osadnicze „duże”; 2 - „średnie”; 3 - „małe”; 4 - malozriska lasne

Fig. 15. LC settlement in the Bobin region, Cracow Prov.

1 - "large" settlement points; 2 - "medium"; 3 - "small"; 4 - stray firs

Opis: J. Rydewski, rys. E. Twardowska

Prepared by J. Rydewski, drawing by E. Twardowska

towanych stanowisk, które były badane wykopaliskowo. Wyniki rozważań na ten temat przedstawiono w innym miejscu (J. Rydzewski 1983, s. 216-217), tutaj więc ograniczymy się do krótkiego ich zreferowania.

Najstarsze stanowiska omawianej kultury (tzn. datowane na III-IV EB) występują głównie w dolinie Wisły i jej bezpośrednim sąsiedztwie; rzadko pojawiają się one w głębi obszaru wyżynnego (J. Rydzewski 1983, ryc. 3 na s. 232). W świetle dobrze datowanych materiałów ekspansja terytorialna ludności KŁ na obszary położone w głębi wyżyn lessowych przybiera na sile dopiero w V EB, gdy następuje ogólny rozkwit grupy górnośląsko-małopolskiej. W tej fazie rozwojowej KŁ obserwujemy nadal kontynuację osadnictwa nad Wisłą (okolice Nowej Huty, Igołomi, obszar między ujściem Szreniawy i Nidy), ale zwiększa się raptownie w stosunku do okresu poprzedniego liczba osad i cmentarzysk ulokowanych nad rzekami i potokami w głębi omawianego obszaru. Niektóre z nich poświadczają kontynuację osadnictwa na obszarach zajętych wcześniej (Iwanowice, okolica Błogocic, rejon Stradowa), inne znajdują się na terenach, z których nie znamy datowanych na wcześniejszy okres śladów pobytu (np. górna Nidzica, górne dorzecze Ścieklca).

Przedstawiona wyżej hipotetyczna rekonstrukcja procesu opanowania terytorium wyżyn lessowych przez ludność KŁ, dokonana na podstawie dobrze datowanych materiałów tej kultury, wymaga ustosunkowania się do wielkiej liczby punktów osadniczych, których nie potrafimy dokładniej datować. Chodzi głównie o stanowiska ulokowane w dorzeczach Szreniawy, Małoszówki i Nidzicy, gdyż te właśnie obszary są najuboższe w dobrze datowane materiały. Pamiętając o ostrożności w chronologicznej ocenie materiałów powierzchniowych (a takie przede wszystkim materiały pochodzą z obszaru wymienionych dorzeczy) można jednak stwierdzić, że ich ogólny charakter – poza kilkoma wyjątkami – wskazywałby raczej na ich późniejszą metrykę, odpowiadającą okresowi rozwoju grupy górnośląsko-małopolskiej. Bylibyśmy więc skłonni uważać, że ślady osadnictwa KŁ nad Szreniawą, Małoszówką i Nidzicą w swej masie mogą wiązać się raczej z późniejszą fazą rozwojową omawianej kultury. Konsekwencją tego poglądu jest wniosek, że prezentowana tu mapa wszystkich znanych dotąd śladów osadnictwa tej kultury na omawianym obszarze w dużym stopniu oddaje stan opanowania tego terytorium w okresie szczytowego rozwoju osadnictwa łużyckiego w V EB i okresie halsztackim.

Fakt istnienia na naszym obszarze niewielkiej liczby punktów osadniczych pochodzących z wczesnej fazy kultury łużyckiej nie musi przesądzać o jakimś gwałtownym regresie osadniczym w stosunku do okresów wcześniejszych. Stanowiska wczesnołużyckie są wprawdzie nieliczne, jest jednak bardzo prawdopodobne, że w III EB przeżywa się na naszym terenie jeszcze osadnictwo kultury trzcinieckiej. Do istniejących w literaturze poglądów na ten temat (A. Gardawski 1959, s. 140-141) można dodać nowy argument, wynikający z analizy kartograficznej (J. Rydzewski 1983, s. 217). Porównując zasięgi

stanowisk KŁ z III EB oraz stanowisk KT, można zaobserwować prawie całkowite wykluczanie się interesujących nas materiałów. Większość śladów osadnictwa KŁ z III EB znajduje się na terenach, gdzie brak poprzedzającego je osadnictwa trzcinieckiego (dotyczy to głównie obszarów nad Wisłą), natomiast tereny, gdzie brak stanowisk wczesnołużyckich, to obszary, gdzie występuje silne osadnictwo KT. Gdyby zatem założyć okresową współczesność obu kultur w początkach III EB, wówczas stałoby się bardziej zrozumiałe, dlaczego pierwsze stanowiska KŁ nie wkraczają w głąb obszaru wyżyn lessowych. Obszary te bowiem mogły być jeszcze zajęte przez osadnictwo KT, przeżywającej się w trakcie III EB, gdy napływa nowa fala kulturowa z Górnego Śląska (M. Gedl 1967, s. 293-294). W tej sytuacji ludność wczesnej fazy KŁ osiedlała się z konieczności masowo nad Wisłą (choć wiązało się to zapewne z określonymi trudnościami wynikającymi z bardzo prawdopodobnego odnowienia się naturalnej szaty roślinnej podczas kilkusetletniego okresu braku osadnictwa), gdyż był to obszar nie zajęty; w głębi krainy wyżyn lessowych w dalszym ciągu przeżywała się KT (głównie nad Nidzią, Małoszówką i Szreniawą). W tym czasie dochodzi do ścierania się obu kultur, czego świadectwem są materiały o mieszanym charakterze (A. Żaki 1950, s. 46-65 i ryc. 4; A. Rachwaniec 1982, s. 60-65; A. Matoga 1982, s. 34-35). Gdy KT na naszym obszarze wreszcie zanika, następuje „ekspansja” terytorialna KŁ, rozpoczynająca się w IV EB, a której właściwe natężenie należy datować na V EB, kiedy wykształciła się ostatecznie grupa górnośląsko-małopolska.

Wracając po tej dość długiej dygresji do spraw związanych ogólnie z rozprzestrzenieniem śladów osadnictwa KŁ zwróćmy jeszcze uwagę na stopień natężenia tego osadnictwa. Dane przedstawione w tabeli 3 ilustrują wzrost (w stosunku do KT) udziału punktów osadniczych, określonych jako „duże” (ok. 13%) oraz podobny (po ok. 30%) udział pozostałych śladów trwałego osadnictwa w ramach całości analizowanego pod tym kątem widzenia zbioru. Znaleźiska luźne stanowią 30% punktów osadniczych omawianej kultury, zatem możemy mówić o stabilnym i dość intensywnym osadnictwie omawianej ludności, za czym przemawia wysoki udział śladów pobytu wyższych kategorii (punkty określone jako „duże” i „średnie” stanowią łącznie blisko 45% punktów osadniczych KŁ).

Podobnie jak w KT, również w okresie trwania KŁ doliny rzeczne i ich obrzeżenia były najczęściej wybieranymi strefami krajobrazu w celu osiedlenia się (tabela 4, ryc. 7). W nizinnych partiach naszego obszaru spotykamy bowiem ponad $\frac{2}{3}$ analizowanych pod tym względem punktów osadniczych. Duże zagęszczenie śladów osadnictwa KŁ na omawianym obszarze powoduje, że wykorzystywano także nie wykształcone jeszcze całkowicie dolinki dopływów większych rzek, czego rezultatem jest fakt stosunkowo częstego występowania śladów pobytu także i w wyżynnych częściach krajobrazu.

Podstawowe znaczenie dla ludności KŁ miała strefa przyzałomowych partii

szerokich teras nadzalewowych większych rzek płynących przez nasze terytorium. Zlokalizowano tam prawie 44% analizowanych śladów osadnictwa: blisko trzykrotnie więcej niż na rozwiniętych morfologicznie fragmentach tej strefy krajobrazu (16,6%). Może to świadczyć o tym, że duże połacie teras, stwarzające możliwości szerokiego wykorzystywania ich zaplecza, były widocznie ważniejszym czynnikiem przy zasiedlaniu terenu aniżeli dobrze wyodrębniające się formy terenowe, ułatwiające wprawdzie zabezpieczenie osad, lecz ograniczające rozwój przestrzenny. Również i w ramach skromniejszego osadnictwa wyżynnego przejawia się tendencja do lokalizowania się jak najbliżej doliny rzecznej, w jednakowym praktycznie stopniu wykorzystując strefę brzeżną wysoczyzny (15,3%), jak i wysunięte cyple wzgórz wysoczyznowych (14,3%).

Bardzo zbliżony do powyższego obraz otrzymamy przypatrując się rozmieszczeniu tych punktów osadniczych, które możemy uznać za ślady trwałego pobytu. Potwierdza ono poprzednie spostrzeżenia o silnym wykorzystywaniu, zapewne nie tylko w sensie zasiedlenia, dogodnych, szerokich przestrzeni teras nadzalewowych, co możemy uznać za typową cechę stosunku ludności KŁ do zajmowanego terytorium krainy wyżyn lessowych.

Zbierając krótko dotychczasowe uwagi na temat osadnictwa omawianej ludności na badanym obszarze podkreślmy ich najbardziej istotne aspekty. Przede wszystkim należy stwierdzić wzrost natężenia osadnictwa w stosunku do poprzednich kultur epoki brązu. Ludność KŁ wykorzystywała do osiedlania się przede wszystkim dogodne doliny rzeczne. Obserwujemy jednak poszerzenie obszaru okupacji wyrażające się w zakładaniu miejsc pobytu na terenach położonych dalej od głównych rzek odwadniających omawiany teren. Po raz pierwszy też od neolitu spotykamy ślady zwarte osadnictwa na terasie wiślanej. Na podstawie rozmieszczenia nielicznych dobrze datowanych stanowisk odtworzyliśmy hipotetyczny terytorialny rozwój osadnictwa omawianej ludności, które rozpoczęło się nad Wisłą, natomiast całość badanego terenu objęło w czasach wykształcenia się grupy górnośląsko-małopolskiej. Stwierdziliśmy także, że takie następstwo faktów mogło mieć związek z czasowym współistnieniem omawianej kultury w III EB z KT. Jeśli chodzi o znaczenie poszczególnych fragmentów środowiska lessowego w procesie zajmowania terenu, do zakładania osiedli wybierano przede wszystkim szerokie połacie teras nadzalewowych. Na tereny wysoczyzny osadnictwo wkracza o wiele rzadziej, trzymając się w tym przypadku побли́ża strefy kontaktowej ze środowiskiem dolin rzecznych.

GRUPA TYNIECKA

Po upadku kultury lużyckiej, co na omawianym terytorium nastąpiło około przełomu okresu HaD i okresu lateńskiego, na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski rozpoczyna się okres dość długiego kryzysu osadniczego, połączonego najpewniej ze znacznym spadkiem liczebności zamieszku-

jącej je ludności. Sytuacja ta trwa do pojawienia się pierwszych zespołów kultury lateńskiej, które datować można na przełom faz B i C okresu lateńskiego (Z. Woźniak 1960b, s. 225-230; 1970, s. 106n; 1974, s. 48), natomiast wyraźna intensyfikacja osadnictwa następuje dopiero w okresie późno-lateńskim, z chwilą wykształcenia się mieszanej kulturowo grupy tynieckiej (Z. Woźniak 1970, s. 191-194; 1971a, s. 203; 1974, s. 47-48).

Kryzys osadniczy na terytorium zachodniomałopolskich wyżyn lessowych trwa więc około 200 lat i sytuacja kulturowa w tym czasie nie jest tu całkowicie jasna. Jedynym uchwytnym archeologicznie na omawianym obszarze zjawiskiem są nieliczne materiały o charakterze „pomorskim” („kloszowym”). Znajdujące się tu ślady osadnictwa ludności kultury pomorskiej znane są dzięki opracowaniom S. Noska (1946) i T. Malinowskiego (1969). Przeprowadzone na naszym terenie badania powierzchniowe nie dostarczyły materiałów, które można by wiązać ze wspomnianą kulturą. Wprawdzie w dorzeczu dolnej Nidzicy odkryto wiele stanowisk, na których wystąpiła ceramika określana dawniej jako „łużycko-pomorska”, wobec jednak faktu, że materiały takie odnosi się obecnie w zdecydowanej większości do okresu halsztackiego (Z. Woźniak 1970, s. 191, przyp. 22; 1971a, s. 203, przyp. 18), stanowiska te zostały uwzględnione przy analizie rozmieszczenia osadnictwa kultury łużyckiej. W sumie więc z omawianego obszaru znamy 10 stanowisk z materiałami „pomorskimi” (9 grobów i 1 osada). Abstrahując od kwestii ich rzeczywistej przynależności kulturowej, co jak dotąd nie zostało całkowicie wyjaśnione¹³, znikoma liczba tych materiałów nie pozwala na ich interpretację osadniczą.

Początki osadnictwa celtyckiego w Małopolsce datować można – jak wspomniano – na przełom faz B i C lub na początek fazy C okresu lateńskiego (Z. Woźniak 1971b, s. 511; 1974, s. 48, przyp. 7). Sytuacja kulturowa omawianego tu obszaru (i w ogóle Małopolski zachodniej) komplikuje się w następnych fazach okresu lateńskiego, gdy występują już tu zespoły o niejednorodnym charakterze kulturowym. Obok bowiem nielicznych (starszych) stanowisk z fazy C okresu lateńskiego, zawierających elementy „czyste” kultury lateńskiej z ceramiką grafitową (np. Wyciąże, Chroberz, Pełczyska, Dalewice – por. Z. Woźniak 1971b, s. 512), począwszy od fazy C, w fazie D pojawiają się stanowiska młodsze, na których obok zabytków celtyckich odkryto materiały typowe dla kultury przeworskiej, zajmującej w tym czasie większość ziem środkowej i południowej Polski. Można tu wskazać na takie stanowiska, jak Kraków-Mogiła, Kraków-Krzyszalawice czy osadnictwo nad Szreniawą (Z. Woźniak 1971b, s. 514; 1974, s. 56). Roz-

---

¹³ Np. Z. Woźniak uważa, że jedynie 5 spośród wymienionych przez Noska (1946) grobów rzeczywiście można łączyć z kulturą pomorską (Proszowice, Goszyce, Karniów, Jurków, Ławy), por. Z. Woźniak 1961, s. 143-148, zwł. przypis 17. chociaż w swej późniejszej pracy (1971) autor ten na mapie zamieszcza wszystkie stanowiska uwzględnione przez Noska (Z. Woźniak 1971a, s. 200, mapa 1).

mieszczanie stanowisk z materiałami obu faz wskazywać może na pewne zmiany terytorialne w opanowaniu interesującego nas obszaru, polegające na rozszerzaniu terytoriów zasiedlonych w fazie D okresu lateńskiego. Z obszaru wyżyn lessowych znane są ponadto nieliczne stanowiska „czystej” kultury przeworskiej (np. cmentarzysko w Stradowie i Miernowie, przypuszczalnie też w Gniazdowicach i Opatkowicach), które mogłyby wskazywać na ewentualny napływ niewielkich grup ludności kultury przeworskiej zza Nidy (Z. Woźniak 1971b, s. 517; 1974, s. 56).

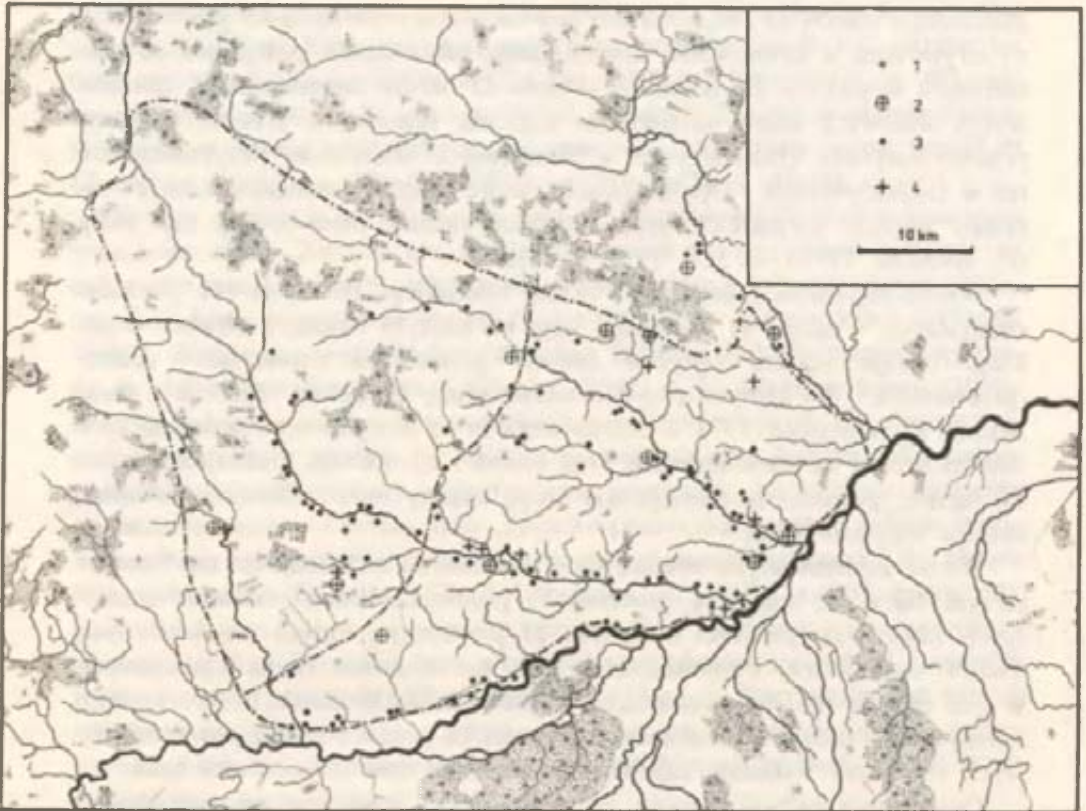
Wśród stanowisk z faz C i D okresu lateńskiego (w sumie 121 punktów osadniczych – tabela 1) występują więc na naszym obszarze obiekty trójakiego rodzaju: „czyste” celtyckie, „czyste” przeworskie i mieszane – „celto-przeworskie”, dla których przyjęto nazwę grupy tynieckiej. Zgodnie z ustaleniami Z. Woźniaka (1974, s. 52), ze względu na zdecydowaną przewagę tych ostatnich oraz na niedostateczny stan badań i opracowań, traktujemy je tutaj łącznie, pomimo że teoretycznie mogą między nimi zachodzić niewielkie różnice chronologiczne.

Wśród analizowanych obecnie punktów osadniczych znajduje się 7 cmentarzysk bądź też znalezisk grobowych; pozostała liczba punktów osadniczych zawiera pozostałości osad (ok. 27 pewnych) i innych nieokreślonych śladów osadnictwa. Ponieważ brak lub też znikoma liczba cmentarzysk w tym okresie ma raczej charakter kulturowy (Z. Woźniak 1971b, s. 517), zatem można sądzić, że większość odkrytych za pomocą badań powierzchniowych stanowisk wskazuje zapewne na obecność tam pozostałości osad.

Osadnictwo ludności grupy tynieckiej (GT) występuje na omawianym obszarze w czterech większych, dobrze rysujących się strefach (ryc. 16). Jedna z nich obejmuje odcinek terasy Wisły od Nowej Huty po Wawrzeńczyce, druga – górny odcinek dorzecza Szreniawy po rejon Waganowic, następna strefa leży w dolnym biegu tej rzeki pomiędzy Proszowicami i ujściem, czwartą wyróżnić można w dolnym biegu Nidzicy od Kazimierzy Wielkiej (lub też Cudzynowic). Osadnictwo rozproszone, w formie bądź pojedynczych stanowisk, bądź niewielkich ich zgrupowań, występuje nad górną Nidzicą, Małoszówką, nad Ścieklcem i Nidą. Pojedyncze stanowiska znamy ponadto z obszarów położonych dalej od głównych strug wodnych.

Już na ogólnej mapie widać wyraźnie, że interesujące nas punkty osadnicze nie są na omawianym terenie rozmieszczone bezładnie, lecz występują na ogół w niewielkich, zwartych skupieniach, zarówno w ramach wymienionych stref, jak i w ramach – jak wspomniano – osadnictwa rozproszonego. Wyprzedzając późniejsze uwagi można już teraz stwierdzić, że wspomniane zgrupowania występują w określony, powtarzający się sposób. Dostrzegamy mianowicie izolowane układy po kilka stanowisk, oddzielone od siebie w wyraźny sposób obszarami niezasiedlonymi, przy czym odległości pomiędzy sąsiednimi zgrupowaniami, jak i ich skład, wykazują daleko idące podobieństwa. Zgrupowania takie składają się na ogół z 2-4 stanowisk i występują zarówno samodzielnie, jak np. w okolicach Chrobrza, nad środkową

Ryc. 16. Osadnictwo kultury pomorskiej i grupy tynieckiej na Wyżynie Miechowskiej i Działach Proszowskich

— osady kultury pomorskiej; 2 — groby kultury pomorskiej; 3 — osady i znaleziska luźne GT; 4 — cmentarzyska GT

Wg J. Rydzewskiego (1983, ryc. 7 — uzupełnione), rys. M. Węgrzynek

Fig. 16. Settlement of the Pomeranian Culture and the Tyniec Group (TG) on the Miechów and Proszowice Uplands

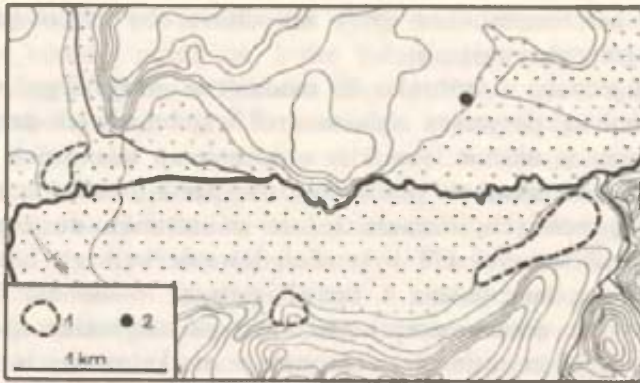
— settlements of the Pomeranian culture; 2 — graves of the Pomeranian culture; 3 — TG settlements and stray finds; 4 — TG cemeteries

According to J. Rydzewski (1983, fig. 7 supplemented), drawing by M. Węgrzynek

Nidzicą, Goszczą, jak też w ramach stref osadniczych (Mogiła, Pleszów, Wyciąże, Szczepanowice, skupienia w dorzeczu dolnej Nidzicy — ryc. 17-18). W ramach wspomnianych stref spotykamy także i nieco liczniejsze zgrupowania, liczące do 5 i więcej stanowisk, jak np. rejon Proszowic i Słomnik, Waganowice, Igołomia, Wawrzeńczyce.

Większość analizowanych śladów osadnictwa to pozostałości trwałych osiedli. Udział znalezisk luźnych w tym zbiorze jest najniższy spośród wszystkich analizowanych jednostek chronologiczno-kulturowych i wynosi ok. 28% (tabela 3). Skład jakościowy punktów osadniczych GT jest bardzo podobny do tego, jaki obserwowaliśmy także w KŁ. Zwraca uwagę spora liczba punktów

Ryc. 17. Osadnictwo GT w rejonie Kowali, woj. krakowskie

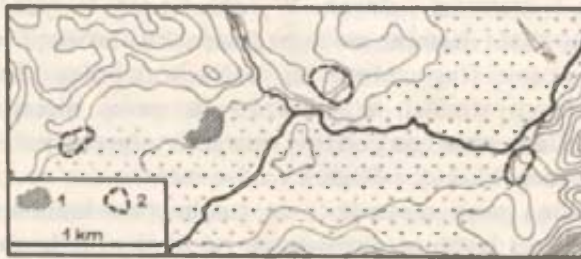
– punkty osadnicze „male”; 2 – znaleziska luźne

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 17. TG settlement in the Kowale region, Cracow Prov.

– “small” settlement points; 2 – stray finds

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

Ryc. 18. Osadnictwo GT w rejonie Bobina, woj. krakowskie

1 – punkty osadnicze „średnie”; 2 – „male”;

Wg J. Rydzewskiego (1983, ryc. 8), rys. E. Twardowska

Fig. 18. TG settlement in the Bobin region, Cracow Prov.

– “medium” settlement points; 2 – “small”

According to J. Rydzewski (1983, fig. 8), drawing by E. Twardowska

określonych jako „duże” (14%), przy wyrównanych proporcjach pozostałych śladów trwałego osadnictwa („średnie” 28%, „male” 30%).

W stosunku do czasu, gdy na omawianym terytorium występowało osadnictwo KŁ, powierzchnia strefy zasiedlonej skurczyła się i to znacznie. Wynika to z jednej strony z bezwzględnie mniejszej liczby późnolateńskich punktów osadniczych w stosunku do śladów osadnictwa KŁ, z drugiej strony jednak obserwujemy też zjawisko omijania przez ludność GT niektórych obszarów, które poprzednio były zasiedlone. Z sytuacją taką mamy do czynienia przede wszystkim w dorzeczu Dłubni, pozbawionej teraz praktycznie śladów osadnictwa, a także na terasie wiślanej, pomiędzy ujściem Nidzicy i Nidy. Pozostała część interesującego nas terytorium opanowana jest obecnie

z mniejszym natężeniem, choć strefy zasiedlenia obu kultur (szeroko rozumiane) na ogół pokrywają się.

Nastąpiła jednak, w stosunku do osadnictwa „łużyckiego”, dość istotna zmiana jakościowa, dotycząca wyboru stref krajobrazowych przy zakładaniu osiedli. W późnym okresie lateńskim obserwujemy mianowicie dosyć gwałtowne zejście osadnictwa na nisko położone partie terenu, w najbliższe sąsiedztwo strug wodnych; oznacza to, że w stosunku do osadnictwa KŁ strefa zasiedlenia ludności GT była zdecydowanie węższa i bardziej zwarta.

Przedstawione dane (tabela 4, ryc. 7) mówią, że ludność GT wykorzystywała środowiska dolin rzecznych z największym natężeniem spośród wszystkich omawianych tu jednostek chronologiczno-kulturowych. W niższych strefach krajobrazu odkryto aż 83,3% (poł. II-IV) analizowanych tu śladów osadnictwa tej ludności; znikoma liczba punktów osadniczych ulokowanych w głębszych partiach dolin rzecznych (poł. IV – 8,9%), jak i na formach wyżynnych (poł. V – 4,5%; poł. VI – 7,8%), z natury bardziej odległych od strug płynących sprawia, że zasiedlony pas terenu był stosunkowo wąski. Ścisły związek ze środowiskami dolinnymi jest jeszcze bardziej widoczny, jeśli porównamy rozmieszczenie w ramach stref krajobrazowych śladów trwałego osadnictwa i znalezisk luźnych. Wyraża się on w tym, że największe natężenie występowania śladów trwałego osadnictwa stwierdzamy na rozwiniętych morfologicznie fragmentach tej części krajobrazu. Znaleziska luźne występują w różnych strefach krajobrazowych mniej więcej w podobnych proporcjach, jak ślady trwałego pobytu; charakterystyczne jest, że znajdujemy je na ogół w bardzo bliskiej odległości od osad.

W sumie można więc stwierdzić, że osadnictwo ludności GT otwiera nowy etap zasiedlenia badanego terytorium po około 200-letnim okresie kryzysu osadniczego; problematyczne i sporadyczne osadnictwo kultury pomorskiej w pierwszej połowie okresu lateńskiego nie odegrało ważniejszej roli w historii omawianego tu terytorium. Ludność GT opanowała większość zajmującego nas obszaru, przy czym najbardziej intensywne osadnictwo stwierdzono wzdłuż biegu Szreniawy, w okolicach Krakowa oraz nad dolną Nidzicą. Ślady osadnictwa występują na ogół w niewielkich zgrupowaniach o powtarzającej się budowie, które mogą tworzyć większe skupiska bądź też obszary osadnicze. Zgrupowania owe są niezwykle zwarte w sensie przestrzennym, a punkty osadnicze, które wchodzi w ich skład, ulokowane są w ogromnej przewadze w niskich częściach krajobrazu badanego obszaru; środowiska dolin rzecznych stanowiły niemal wyłączną strefę krajobrazu omawianego terenu, zasiedlaną przez ludność GT.

KULTURA PRZEWORSKA

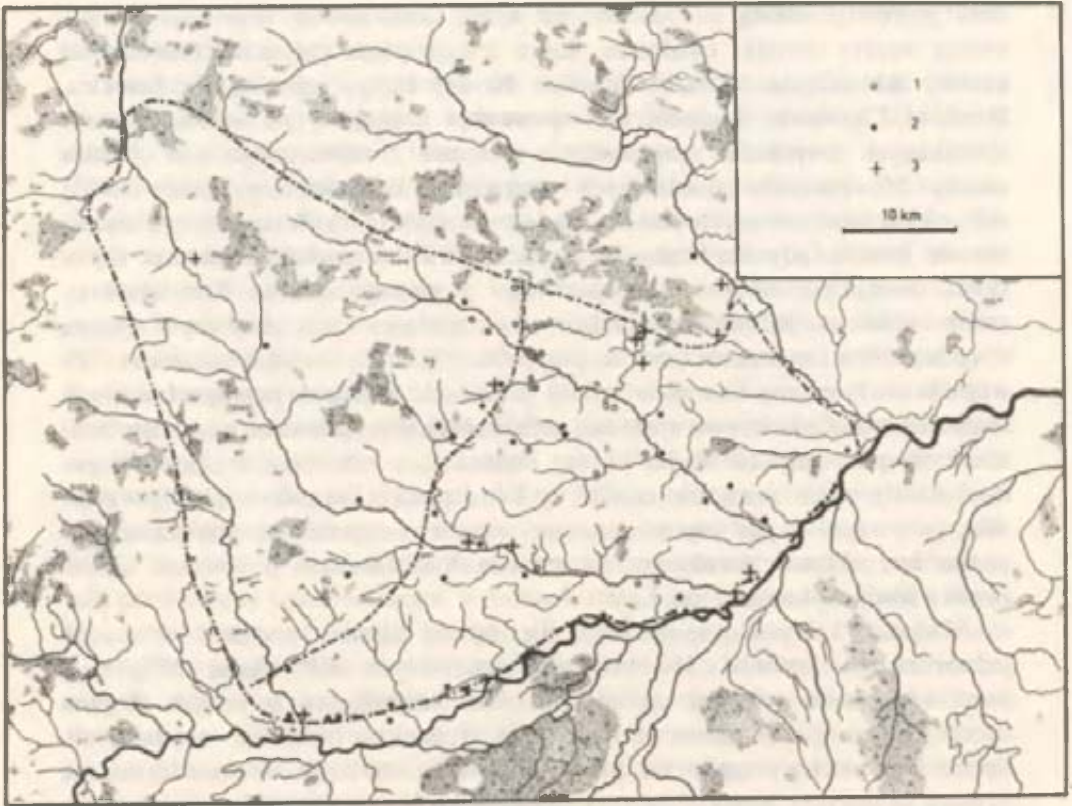
Osadnictwo ludności kultury przeworskiej (KP) rozpoczyna się na omawianym terytorium już w okresie przedrzymskim, przy czym nieliczne „czyste” zespoły kultury przeworskiej z tego czasu omówiono łącznie z materia-

lami grupy tynieckiej, co zostało już wyżej uzasadnione. Wówczas też powstają zwarte ośrodki osadnicze, które trwają przez cały czas istnienia tej kultury na naszym obszarze (okolice Nowej Huty, rejon ujścia Ścieklca, Stradów, Chroberz). Ludność KP opanowała krainę wyżyn lessowych z nie spotykanym dotychczas natężeniem – w sumie z zajmującego nas obszaru znamy 551 punktów osadniczych omawianej ludności, co stanowi 40% wszystkich analizowanych śladów osadnictwa (tabela 1). Wskaźnik ten zwiększy się jeszcze, gdy do liczby tej dodamy również znaleziska monet rzymskich, znanych z około 50 miejscowości z naszego terenu. Ten obszerny zasób źródeł jest jednak wewnątrz silnie zróżnicowany, przy czym sprawą o szczególnym znaczeniu jest w przypadku KP chronologia znalezisk. Ze względu na mieszany charakter źródeł (większość znalezisk powierzchniowych i niejednorodne jakościowo materiały archiwalne), zrezygnowano z podziału znalezisk na poszczególne stadia okresu rzymskiego, natomiast starano się podzielić cały zbiór punktów osadniczych na punkty wczesno- i późnorzymskie, przy czym – jak wspomniano we wstępie – czynnikiem wyróżniającym późną fazę okresu rzymskiego jest w naszych materiałach pojawienie się ceramiki siwej wykonanej na kole.

Materiał, którym dysponujemy, nie dał się niestety podzielić w sposób jednoznaczny. Spośród 551 punktów osadniczych KP blisko 30% tych punktów datowanych jest ogólnie na okres rzymski, co w dużym stopniu uszczupla podstawę rozważań na temat dynamiki przemian osadniczych. Sporo trudności wystąpiło też przy wydzieleniu znalezisk wczesnorzymskich (uwaga ta dotyczy materiałów powierzchniowych), co spowodowało konieczność utworzenia nieprecyzyjnej kategorii chronologicznej „późny laten-wczesny rzym”, która dotyczy większości uzyskanych tą drogą punktów osadniczych starszej fazy KP. Stanowiska te, w liczbie 28, omawiane są jednak łącznie ze stanowiskami „czystymi” wczesnorzymskimi, gdyż istnieje większe prawdopodobieństwo, że wiążą się one z kulturą przeworską niż z omówioną poprzednio grupą tyniecką.

Osadnictwo KP przedstawiono na trzech mapach (ryc. 19-21). Stwierdźmy na wstępie, że we wczesnym okresie rzymskim obserwujemy wyraźny regres w zaludnieniu naszego terytorium; w ogóle mamy w tym czasie do czynienia z najmniej intensywnym osadnictwem na omawianym tu obszarze w ciągu całego interesującego nas odcinka pradziejów (nie licząc okresu ogólnego osłabienia osadnictwa po upadku kultury łużyckiej). Obszar strefy zasiedlonej skurczył się, i to znacznie, w stosunku do obszaru zajętego przedtem przez osadnictwo GT. Wynika to nie tylko ze spadku liczby punktów osadniczych (70 – por. tabela 1), lecz również z omijania okupowanych poprzednio terenów. Dotyczy to zwłaszcza dorzeczy górnej i środkowej Szreniawy oraz dolnej Nidzicy, noszących w późnym okresie lateńskim ślady dość intensywnego osadnictwa, a obecnie niemal całkowicie pozbawionych śladów zaludnienia (ryc. 19). Obszary, na których spotykamy stanowiska KP z wczesnego okresu rzymskiego, możemy natomiast zlokalizować nad Wisłą, po-

Ryc. 19. Osadnictwo KP z wczesnej fazy okresu rzymskiego na Wyżynie Miechowskiej i Działach Proszowskich

— osady i znaleziska luźne o chronologii PL-WR: 2 — osady i znaleziska luźne o chronologii WR: 3 — cmentarzyska i pojedyncze groby z okresu wczesnorzymskiego

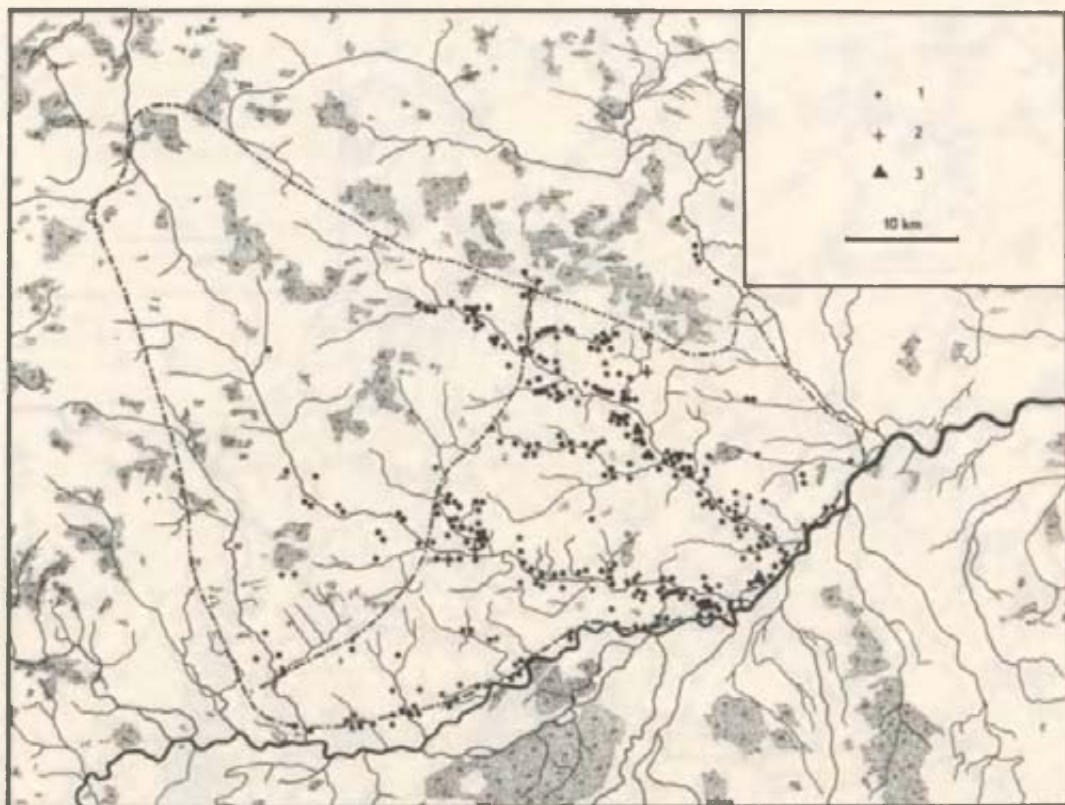
Wg J. Rydzewskiego (1983, ryc. 10 — uzupełnione), rys. M. Węgrzynek

Fig. 19. A settlement of the Przeworsk Culture (PC) from the early phase of the Roman period on the Miechów and Proszowice Uplands

— settlements and stray finds dated to the Late La Tène/Early Roman periods: 2 — settlements and stray finds dated to the Early Roman period; 3 — cemeteries and single graves from the Early Roman period

According to J. Rydzewski (1983, fig. 10 supplemented), drawing by M. Węgrzynek

między Nową Hutą a Igołomią, w dorzeczu Ścieklca, nad Małoszówką, w dorzeczu górnej i częściowo środkowej Nidzicy oraz na południowych skłonach Garbu Wodzisławskiego. Oprócz wymienionych wcześniej długotrwałych ośrodków osadniczych szczególnie korzystnie przedstawia się tu odcinek górnego biegu Nidzicy wraz z Jakubówką i Sancygniówką, gdzie odkryto podczas badań powierzchniowych liczną koncentrację stanowisk. Ponadto w różnych miejscach badanego obszaru występuje osadnictwo rozproszone; pamiętajmy jednak, że powyższy obraz może być uzupełniony częścią nieprecyzyjnie datowanych materiałów oraz występowaniem starszych monet (do I połowy II w. n.e.). Biorąc pod uwagę te czynniki (ryc. 21-22),

Ryc. 20. Osadnictwo KP z późnej fazy okresu rzymskiego na Wyżynie Miechowskiej i Działach Proszowskich

1 – osady i znaleziska luźne; 2 – cmentarzyska i pojedyncze groby; 3 – skarby

Wg J. Rydzewskiego (1983. ryc. 11 – uzupełnione), rys. M. Węgrzynek

Fig. 20. PC settlement from the late phase of the Roman period on the Miechów and Proszowice Uplands

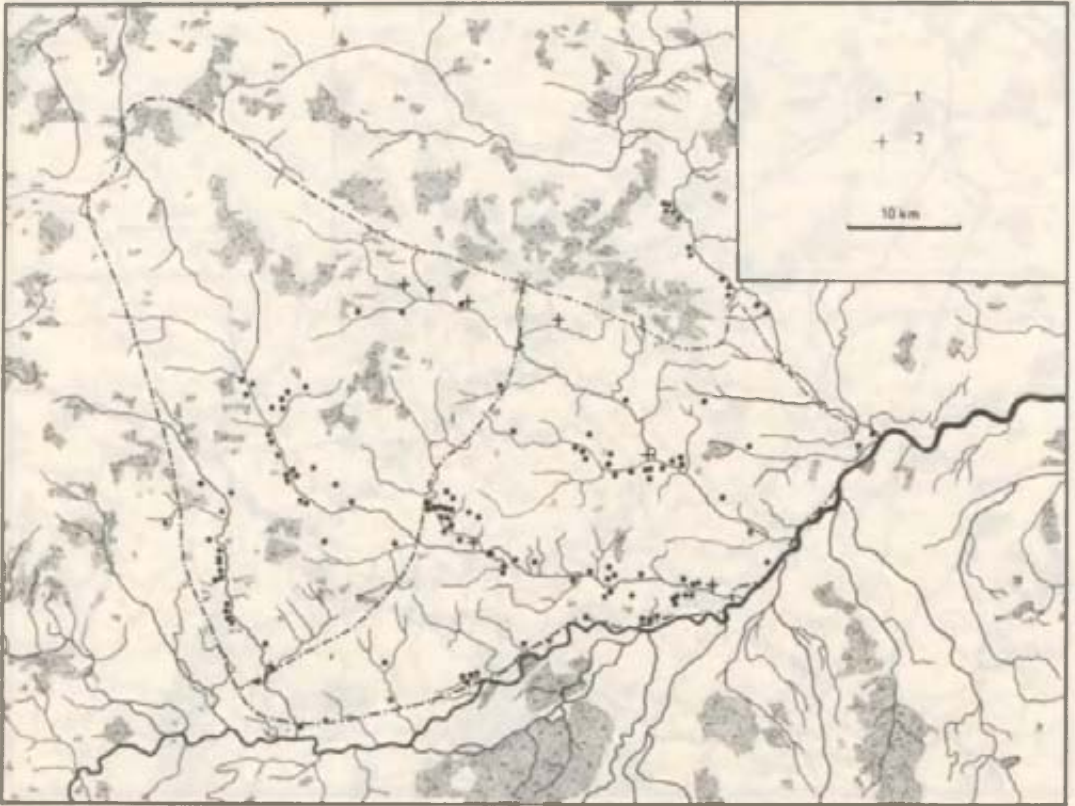
1 – settlements and stray finds; 2 – cemeteries and single graves; 3 – hoards

According to J. Rydzewski (1983. fig. 11 supplemented), drawing by M. Węgrzynek

z osadnictwem wczesnorzymskim możemy się ewentualnie liczyć również nad górną Szreniawą i Dłubnią oraz – być może – nad dolną Nidzią¹⁴.

Kultura przeworska na omawianym terytorium przeżywa w późnym okresie rzymskim niebywały rozwój. Liczba punktów osadniczych gwałtownie wzrasta i wynosi 328 śladów osadnictwa, nie licząc znalezisk monet (tabela 1). Powyższa liczba jest prawdopodobnie jeszcze większa, gdyż w sporej masie stanowisk datowanych ogólnie na okres rzymski mogą znajdować się także punkty pochodzące z późnej jego fazy. Na ogólną liczbę 328 śladów osadnictwa późnorzymskiego prawie wszystkie to pozostałości osad, bądź znale-

¹⁴ Obszerne omówienie tego tematu wraz z literaturą znajduje się w pracy z 1977 roku (J. Rydzewski 1977a).

Ryc. 21. Punkty osadnicze KP datowane ogólnie na okres rzymski na Wyżynie Miechowskiej i Działach Proszowskich

— osady i znaleziska luźne; 2 — cmentarzyska i pojedyncze groby

We J. Rydzewskiego (1983, ryc. 12 — uzupełnione) rys. M. Węgrzynek

Fig. 21. PC settlement points generally dated to the Roman period on the Miechów and Proszowice Uplands

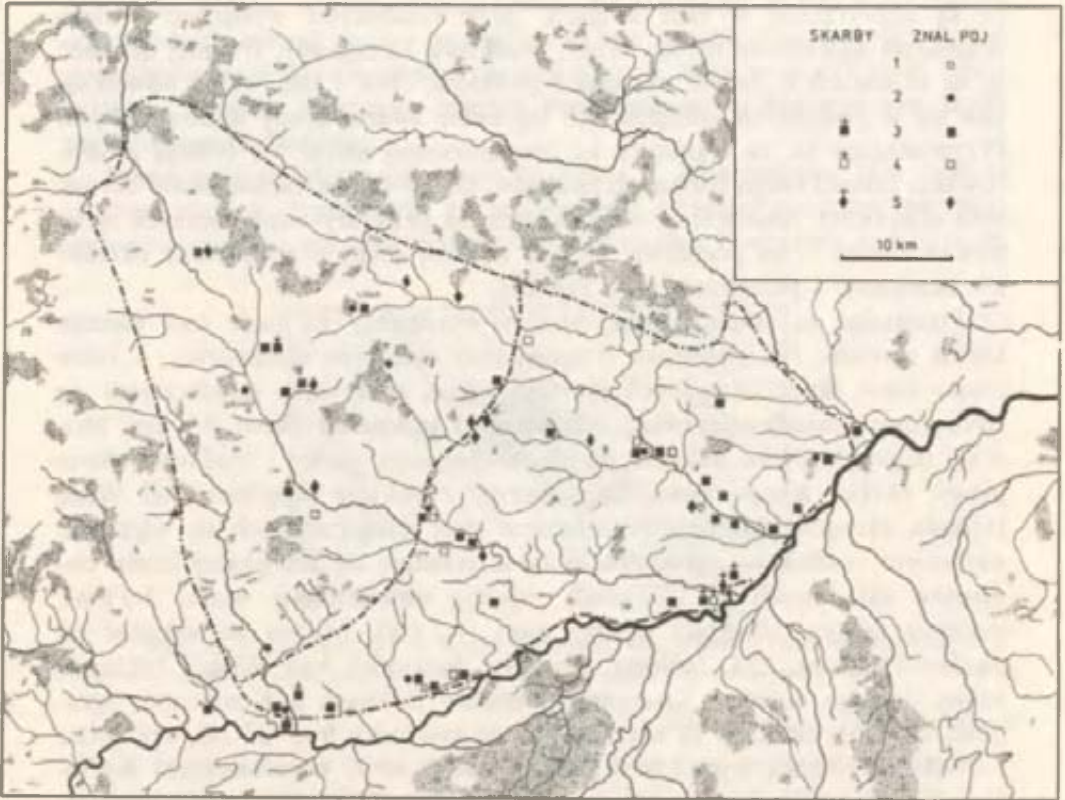
— settlements and stray finds; 2 — cemeteries and single graves

According to J. Rydzewski (1983, fig. 12 supplemented), drawing by M. Węgrzynek

ziska luźne; z całego obszaru znamy zaledwie kilka stanowisk sepulkralnych.

Pierwszym zjawiskiem, jakie rzuca się w oczy przy rozpatrywaniu rozmieszczenia osadnictwa omawianej kultury w późnym okresie rzymskim, jest silna dysproporcja w stopniu opanowania obu subregionów naszego terytorium (ryc. 20). Z Wyżyny Miechowskiej znamy jedynie około 40 tak datowanych punktów; pozostała ogromna większość znajduje się we wschodniej części terytorium, na obszarze Działów Proszowskich. Usytuowane tam ślady osadnictwa związane są niezwykle silnie z dolinami rzecznyymi, których obszary wyznaczają zarazem główne większe strefy osadnicze na omawianym tu terenie. Możemy więc wskazać na dolinę Wisły, gdzie obserwujemy rozwój istniejących już uprzednio zgrupowań osad w rejonie Nowej Huty, Cła,

Ryc. 22. Znalaziska monet rzymskich na Wyżynie Miechowskiej i Działach Proszowskich

— monety republikańskie; 2 — monety wczesnocesarskie (bc Trajana); 3 — monety wybite przez cesarzy od Trajana do Septymiusza Sewera; 4 — monety późniejsze; 5 — monety o nieokreślonej chronologii

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 22. Finds of Roman coins on the Miechów and Proszowice Uplands

— Republican coins; 2 — early imperial coins (without Trajan); 3 — coins minted by emperors from Trajan to Septimius Severus; 4 — later coins; 5 — coins of an undefined chronology

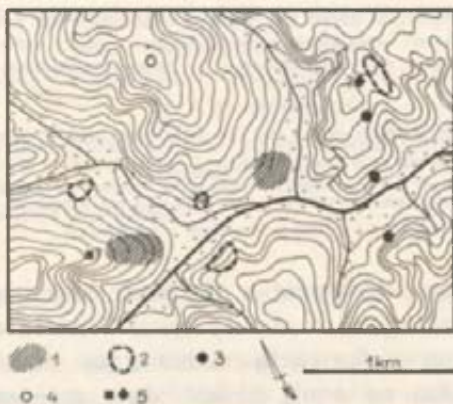
Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

Igołomi i Wawrzyńcyc, następnie w dorzeczu Szreniawy wraz z dwiema bardzo silnymi koncentracjami w okolicy ujścia Ścieklca oraz ujścia Szreniawy do Wisły. Następną wielką strefą osadniczą jest obszar całego właściwie dorzecza Nidzicy; łączą się z nią niejako dwie mniejsze strefy, związane z Jakubówką i Małoszówką. Uwzględniając rozmieszczenie punktów osadniczych datowanych ogólnie na okres rzymski (ryc. 21) możemy przypuszczać, że zasiedlone były również, choć zapewne z mniejszym natężeniem, doliny Dłubni i górnej Szreniawy.

W ramach powyższych większych stref koncentracji osadnictwa można już na ogólnej mapie dostrzec, że składają się one z mniejszych, wyodrębniających się zgrupowań punktów osadniczych, charakteryzujących się dużą zwartością w rozmieszczeniu budujących je elementów. Zgrupowania takie widocz-

ne są najwyraźniej w tych strefach, gdzie osadnictwo występuje z nieco mniejszym natężeniem (terasa Wisły, środkowa Szreniawa); trudniej dostrzec je na obszarach o dużym nasyceniu punktów, choć i tam widać powtarzające się w podobnych odległościach od siebie zwarte grupy śladów pobytu. Przypomnijmy tu, że sygnatury na prezentowanej mapie nie oddają zróżnicowania jakościowego badanych punktów, co powoduje zaciemnienie obrazu sieci osadniczej. Abstrahując więc na razie od struktury wspomnianych zgrupowań można – na podstawie analizy ogólnej mapy – spróbować określić ich liczebność i przestrzeń, jaką zajmują.

Pozostając na etapie ogólnej analizy wyróżnimy na razie dwa rodzaje takich skupień. Na obszarach o mniejszym natężeniu osadnictwa, a także często silnie skontrastowanych morfologicznie, spotykamy powtarzające się „dwójkowe” układy stanowisk, oddalone od sąsiednich około 2-3 km. Możemy tu przykładowo wskazać na obszar dorzecza górnej i środkowej Szreniawy, okolice Kocmyrzowa, Stręgoborzyc i niektóre skupienia nad Wisłą (Mogiła, Hebdów, Jaksice). Na obszarze stref odznaczających się większym nasileniem osadnictwa zgrupowania takie składają się z większej liczby elementów składowych (5 i więcej), zajmują powierzchnię około 3-5 km², mniejsze są też odległości między nimi (1-2 km). Można tu wskazać na okolice Pleszowa, Cła, Igołomi, Śmiłowic (wszystko nad Wisłą), także na tereny dolnego dorzecza Szreniawy pomiędzy Bobinem a Koszycami, zgrupowania takie widoczne są wreszcie nad Małoszówką (ryc. 23-24), czy górną i środkową Nidzicą (ryc. 25). Istnieją ponadto strefy o powierzchni docho-

Ryc. 23. Osadnictwo KP w rejonie Sietejowa i Kózek, woj. kieleckie, nad Małoszówką

Późny okres rzymski: – punkty osadnicze „średnie”; 2 – „małe”; 3 – znaleziska luźne; 4 – znaleziska luźne z wczesnej fazy okresu rzymskiego; 5 – monety rzymskie (sygnatury monet jak na ryc. 22)

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 23. PC settlement in the Sietejów and Kózki region, Kielce Prov. in the Małoszówka valley

Late Roman period: – “medium” settlement points; 2 – “small”; 3 – stray finds; 4 – stray finds from the early phase of the Roman period; 5 – Roman coins (coin signatures as in fig. 22)

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

dzącej do 20 km², w których osadnictwo jest tak gęste, że bez zastosowania odpowiednich metod analizy przestrzennej nie sposób doszukać się w rozmieszczeniu punktów elementów porządkujących. Wymienimy tu rejon ujścia Ścieklca, odcinek Szreniawy między Proszowicami a Bobinem czy dolną partię dorzecza Nidzicy.

Interesujących informacji dostarcza tabela 3. Zamieszczone tam dane są naszym zdaniem typowe dla intensywnego i stabilnego osadnictwa, przy równocześnie silnie rozwiniętej penetracji środowiska. Przemawia za tym m. in.

Ryc. 24. Osadnictwo KP w rejonie Slonowic, woj. kieleckie, nad Małoszówką

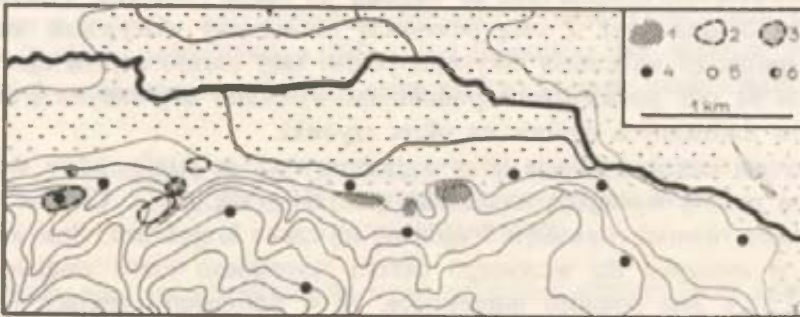
Późny okres rzymski: 1 – punkty osadnicze „duże”; 2 – „średnie”; 3 – „małe”; 4 – punkty osadnicze „małe” z wczesnej fazy okresu rzymskiego

Wg J. Rydzewskiego (1983, ryc. 13), rys. E. Twardowska

Fig. 24. PC settlement in the Slonowice region, Kielce Prov. on the Małoszówka riv.

Late Roman period: 1 – “large” settlement points; 2 – “medium”; 3 – “small”; 4 – “small” settlement points from the early phase of the Roman period

According to J. Rydzewski (1983, fig. 13), drawing by E. Twardowska

Ryc. 25. Osadnictwo KP w rejonie Cudzynowic i Topoli, woj. kieleckie

1 – punkty osadnicze „średnie” z PR; 2 – „małe” z PR; 3 – „małe” z WR; 4 – znaleziska luźne z PR; 5 – znaleziska luźne z WR; 6 – znaleziska luźne z WR i PR

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 25. PC settlement in the Cudzynowice and Topola region, Kielce Prov.

1 – “medium” settlement points from the Late Roman period; 2 – “small” points from the Late Roman period; 3 – “small” points from the Early Roman period; 4 – stray finds from the Late Roman period; 5 – stray finds from the Early Roman period; 6 – stray finds from the Early and Late Roman periods

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

stosunkowo duży udział znalezisk luźnych, które to stanowiska występują prawie zawsze w otoczeniu śladów trwałego osadnictwa, jak również niewielka liczba osad, które określiliśmy jako „małe”. Zdecydowana przewaga „średnich” punktów osadniczych wśród pozostałych stanowisk wskazuje na dużą intensywność osadnictwa. Punkty tej kategorii stanowią dominujący element sieci osadniczej KP w późnej fazie okresu rzymskiego i one też są najdobitniejszym wskaźnikiem zmian, jakie dokonały się w KP w stosunku do jej wcześniejszej fazy. Gdy porównamy w tabeli 3 dane odpowiadające okresowi wczesno- i późnorzymskiemu, spostrzeczemy, że udział stanowisk „dużych” nie ulega zmianie. Tak więc nie one decydują o ogólnym obrazie osadnictwa; liczba ich jest niewielka i – choć są z pewnością ważnymi elementami sieci osadniczej – nie nadają jej rysów charakterystycznych (uwagi te nie dotyczą stanowisk znanych z badań wykopaliskowych). Istotna różnica polega natomiast na dużym wzroście (w okresie późnorzymskim) udziału punktów „średnich” (z 14 do 30%), przy równoczesnym spadku udziału osad „małych” (z 38 na 17%). Świadczy to naszym zdaniem o trwałym ustabilizowaniu się stosunków osadniczych w okresie późnorzymskim, co potwierdzone jest także wynikami badań wykopaliskowych.

Ścisły związek osadnictwa ludności KP z układem sieci hydrograficznej obszaru widoczny jest wyraźnie w stopniu wykorzystywania form terenowych pod założenie osiedli. W obrębie dolin rzecznych znajduje się aż 75,8% wszystkich analizowanych pod tym względem punktów osadniczych omawianej ludności (tabela 4, ryc. 7). Tendencja do wykorzystywania środowisk dolinnych jest nieco silniejsza we wczesnej fazie okresu rzymskiego, gdzie zaznacza się ponadto unikanie obszarów położonych dalej od wilgotnych terenów równin zalewowych (tabela 4). Dane dotyczące tego okresu należy jednak traktować orientacyjnie ze względu na skąpą podstawę wyliczeń (46 punktów osadniczych). Z całą pewnością za bardziej wiarygodne możemy uznać natomiast wyliczenia dotyczące późnej fazy okresu rzymskiego, zwłaszcza że są one potwierdzone podobnymi wynikami uzyskanymi z analizy punktów datowanych ogólnie na okres rzymski.

Brzeżne, szerokie połacie teras nadzalewowych są strefą, gdzie interesujące nas punkty występują najczęściej (poł. III – ok. 43%). Chętnie wykorzystywano również rozwinięte fragmenty tej części krajobrazu, choć ich znaczenie w stosunku do wczesnego okresu rzymskiego nieco zmalało (poł. II – 17,5%). Jest ponadto interesujące, że w dolinnych częściach naszego terenu spotykamy ślady osadnictwa także tam, gdzie punkty takie występują rzadko: w obrębie równin zalewowych większych rzek (poł. I) oraz w głębiej położonych partiach teras (poł. IV). Liczba tak lokowanych punktów osadniczych jest oczywiście niewielka, jednak fakt, że w późnym okresie rzymskim osiągają one najwyższy wskaźnik w całości naszej analizy, może być świadectwem bardzo intensywnego osadnictwa, charakteryzującego się aktywnym stosunkiem do środowiska, osadnictwa wykorzystującego wszelkie

dostępne, nawet niezbyt dogodnie z osadniczego punktu widzenia połączenie terenu.

W wyżynnych partiach krajobrazu odkryto około 1/4 znanych śladów osadnictwa KP. Występują one głównie w brzeżnej strefie wysoczyzny, bądź na jej rozległych fragmentach, bądź na wyodrębniających się wzniesieniach (poł. V i VI). Obszary położone dalej od dolin rzecznych (poł. VII) wykorzystywano rzadko; odkrywano tam zabytki to na ogół znaleziska luźne. Ten rodzaj stanowisk w ogóle dominuje w wyżynnej strefie krajobrazu; jest ich tu procentowo o wiele więcej, niż w niskich partiach dolin rzecznych, co może świadczyć o stosunkowo intensywnej penetracji tej części krajobrazu. Występujące sporadycznie na wysoczyźnie ślady, mogące być uznane za pozostałości osiedli, są ubogie i najwyraźniej strefa ta leżała poza zasadniczym obszarem zasiedlonym. Największe osiedla lokowano nisko, tuż nad załomem teras nadzalewowych, przy czym istotnego znaczenia nabierają tu ich rozwinięte morfologicznie fragmenty.

Kultura przeworska trwa na omawianym terytorium zasadniczo do końca IV wieku¹⁵, brak jednak danych do precyzyjnego wyznaczenia daty jej upadku, który zapewne nastąpił w I połowie V w. Nowe znaleziska z omawianego obszaru wskazywałyby na to, że z osadnictwem KP należy liczyć się nadal około przełomu IV/V wieku (J. Kruk, J. Rydzewski 1970, s. 405-408; K. Godłowski, IA, Badania 1982, s. 159), trudno jednak przesądzić, czy chodzi tu o kontynuację zwartego, intensywnego osadnictwa, czy o dłuższą egzystencję pojedynczych osad. Z końcową fazą omawianej kultury należy prawdopodobnie łączyć groby o „huńskich” nawiązaniach z Prz. męczan i Jakuszowic, woj. kieleckie, świadczące zapewne o niepokojach mających tu miejsce z początkiem V wieku (K. Godłowski 1961, s. 206); najpóźniejszym znaleziskiem związanym być może z kulturą przeworską jest natomiast skarb monet z Witowa, woj. kieleckie, datowany monetą Teodozjusza II z roku 443 (J. Wielowiejski 1960, s. 389 – tam literatura). Na obszarze wyżyn lesowych rozpoczyna się kolejny okres silnego kryzysu osadniczego.

PRZESTRZENNA ORGANIZACJA ŚLADÓW OSADNICTWA W KONTEKŚCIE ŚRODOWISKA NATURALNEGO. UJĘCIE MODELOWE

W wyniku przedstawionych wyżej rozważań otrzymaliśmy szereg informacji o osadnictwie prahistorycznym omawianego tu terytorium, dotyczących

---

¹⁵ Wskazuje na to chronologia takich zabytków, odkrytych w obrębie osad KP, jak m. in. pucharek szklany typu „Kowalki” z pieca garncarskiego w Igołomi-Zofiopolu (informacja dr H. Dobrzańskiej), fragment naczynia lepionego z Mogiły, stan. 1, przypominającego okazy wiaderkowate znane z cmentarzysk „dobrodzieńskich”, czy owalne sprzączki jedno- i dwudzielne o zgrubiałej ramie z Pleszowa, stan. 17, i Mogiły, stan. 1 (Archiwum Oddziału Muzeum Archeologicznego w Nowej Hucie).

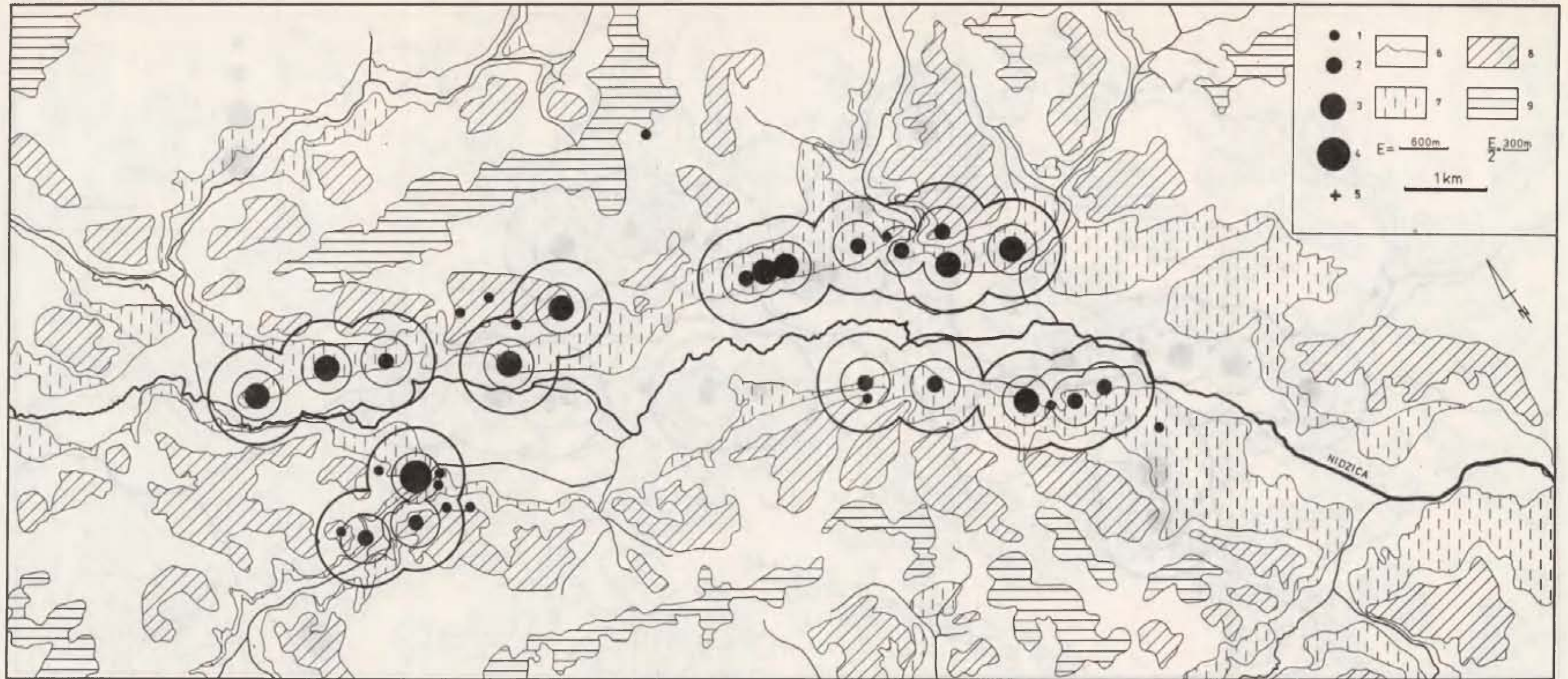
ogólnego rozmieszczenia śladów pobytu poszczególnych kultur, zmian w natężeniu ich występowania, a także ich stosunku do niektórych elementów środowiska naturalnego. Aby uzyskać możliwie dokładny obraz stosunku osadnictwa do zajmowanego środowiska, należy zastanowić się nad strukturą tego osadnictwa w poszczególnych przekrojach chronologicznych. Chcemy znaleźć odpowiedź na pytanie, czy w przestrzennym rozmieszczeniu śladów osadnictwa ukryte są jakieś reguły wskazujące na istnienie jednostek strukturalnych budujących sieć osadniczą poszczególnych kultur. Wykrycie takich jednostek pozwoli na uzyskanie bardziej precyzyjnego obrazu osadnictwa, niż wynika to z ogólnych map, bardziej czytelne mogą się też stać poszczególne elementy sieci osadniczej i ich stosunek do środowiska naturalnego.

Dla przeprowadzenia szczegółowej analizy struktury sieci osadniczych wybrano trzy fragmenty badanego terytorium, jako przykłady trzech różnych typów krajobrazów: dorzecze Dłubni (o przewadze wyżynnych form terenu), dorzecze dolnej Szreniawy (z szeroką, w pełni wykształconą doliną rzeczną) oraz dorzecze środkowej Nidzicy, o nieco mieszanym charakterze krajobrazu (ryc. 26-30). Stopień rozpoznania osadnictwa prahistorycznego na tych obszarach jest bardzo dobry, reprezentacja występujących na naszym terytorium kultur również jest pełna. Analizę struktury osadnictwa wykonano dla wszystkich występujących na nich jednostek kulturowych; tutaj wybrano tylko niektóre, będące jednakże przykładami reprezentatywnymi: na obszarze dorzecza Dłubni przedstawiono analizę sieci osadniczej kultury łużyckiej (ryc. 28), nad dolną Szreniawą – grupy tynieckiej (ryc. 29), natomiast nad środkową Nidzicą – kultur mierzanowickiej (ryc. 26), trzcienieckiej (ryc. 27) i przeworskiej (ryc. 30). Przedstawione na mapach punkty osadnicze podzielone zostały na kategorie wielkości, zgodnie z przyjętymi tu umownymi zasadami.

Prezentowana na mapach analiza struktury osadnictwa ma również na uwadze zilustrowanie stosunku tego osadnictwa do środowiska naturalnego omawianego obszaru. Odtworzenie naturalnych warunków rozwoju społeczeństw w interesującym nas odcinku pradziejów, postępujących przemian w składzie i zwartości szaty roślinnej itp., zajęłoby zbyt wiele miejsca w niniejszej, skróconej wersji opracowania, choć w czasach tych zachodziły istotne przemiany, przede wszystkim klimatyczne, rzutujące na większość czynników składających się na pojęcie środowiska przyrodniczego. Ograniczymy się więc tylko do podania wyników przeprowadzonych na ten temat studiów (J. Rydzewski 1977a), wyników, które w syntetycznej formie przedstawiono na mapach w postaci stref siedliskowych, wyróżnionych w krajobrazie wyżyn lesowych (ryc. 26-30).

Zorientowanie się w charakterze wykorzystywanych przez ludność prahistoryczną siedlisk ma bodaj podstawowe znaczenie przy odtwarzaniu przyrodniczego kontekstu analizowanych zjawisk osadniczych. Wynika to z faktu, że siedlisko jest najtrwalszym elementem układu ekologicznego, który nawet

Ryc. 26. Przestrzenna struktura sieci osadniczej KM nad środkową Nidzicą

1 – małeżdzka łuzne; 2 – punkty osadnicze „małe”; 3 – „średnie”; 4 – „duże”; 5 – cmentarzyska lub groby; 6 – strefa siedliskowa A; 7 – strefa siedliskowa B; 8 – strefa siedliskowa D;
9 – strefa siedliskowa E; E – nurunki ekwidystantne

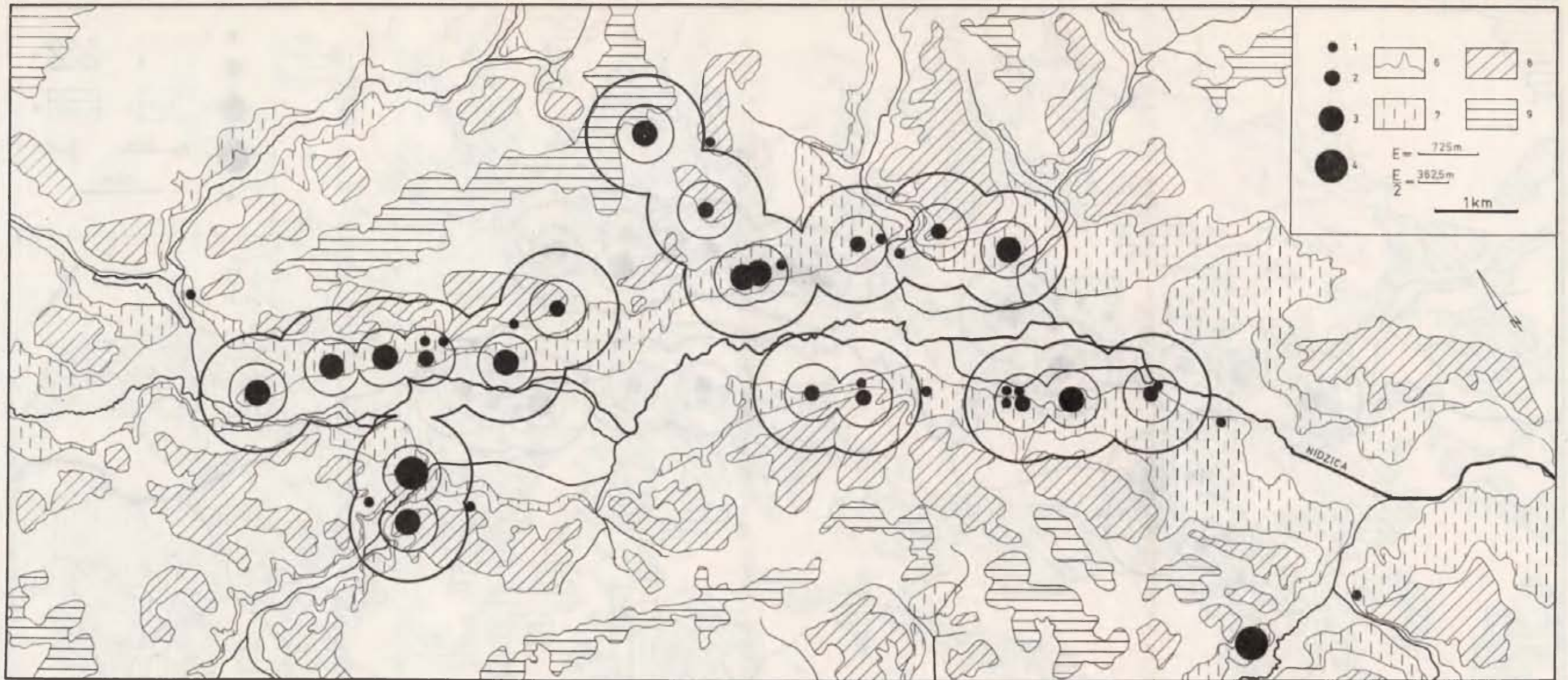
Opis: J. Rydzewski, rys. M. Węgrzynek

Fig. 26. Spatial structure of the MC settlement network on the Middle Nidzica

1 – stray finds; 2 – “small” settlement points; 3 – “medium”; 4 – “large”; 5 – cemeteries or graves; 6 – habitat zone A; 7 – habitat zone B; 8 – habitat zone D;
9 – habitat zone E; E – equidistant value

Prepared by J. Rydzewski, drawing by M. Węgrzynek

Ryc. 27. Przestrzenna struktura sieci osadniczej KT nad środkową Nidzicą

Opisania patrz ryc. 26

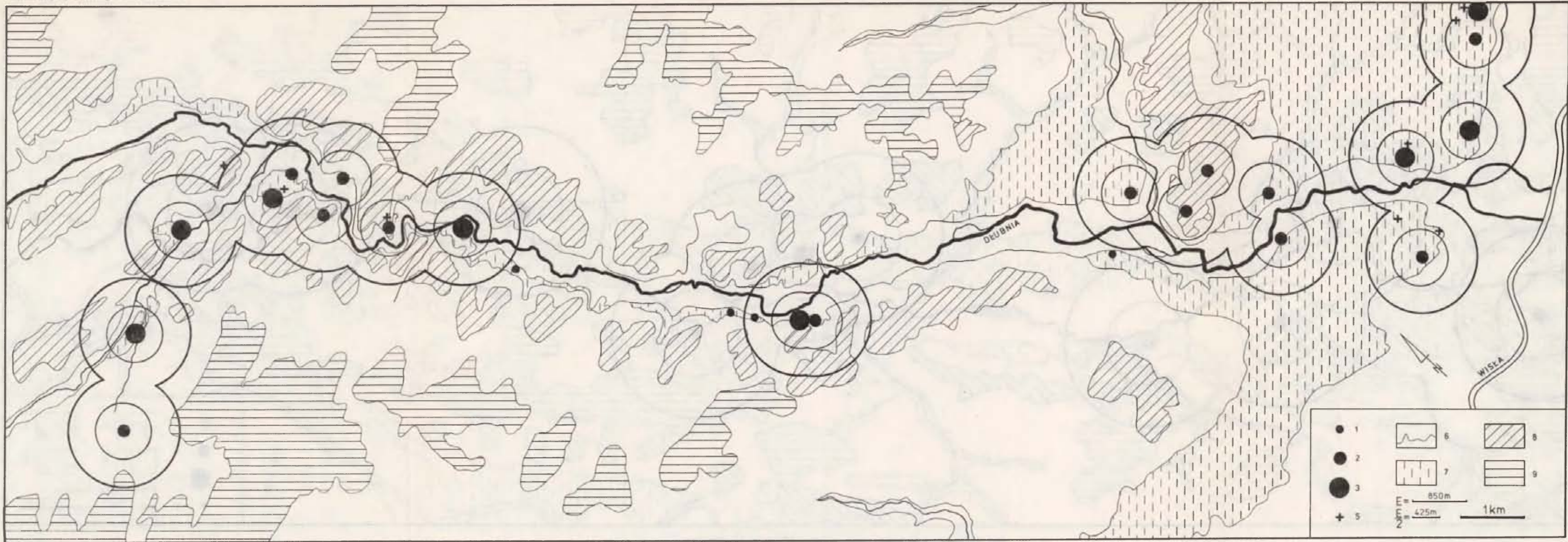
Opł. J. Rydzewski, rys. M. Węgrzynek

Fig. 27. Spatial structure of the TC settlement network on the Middle Nidzica

Description see fig. 26

Prepared by J. Rydzewski, drawing by M. Węgrzynek

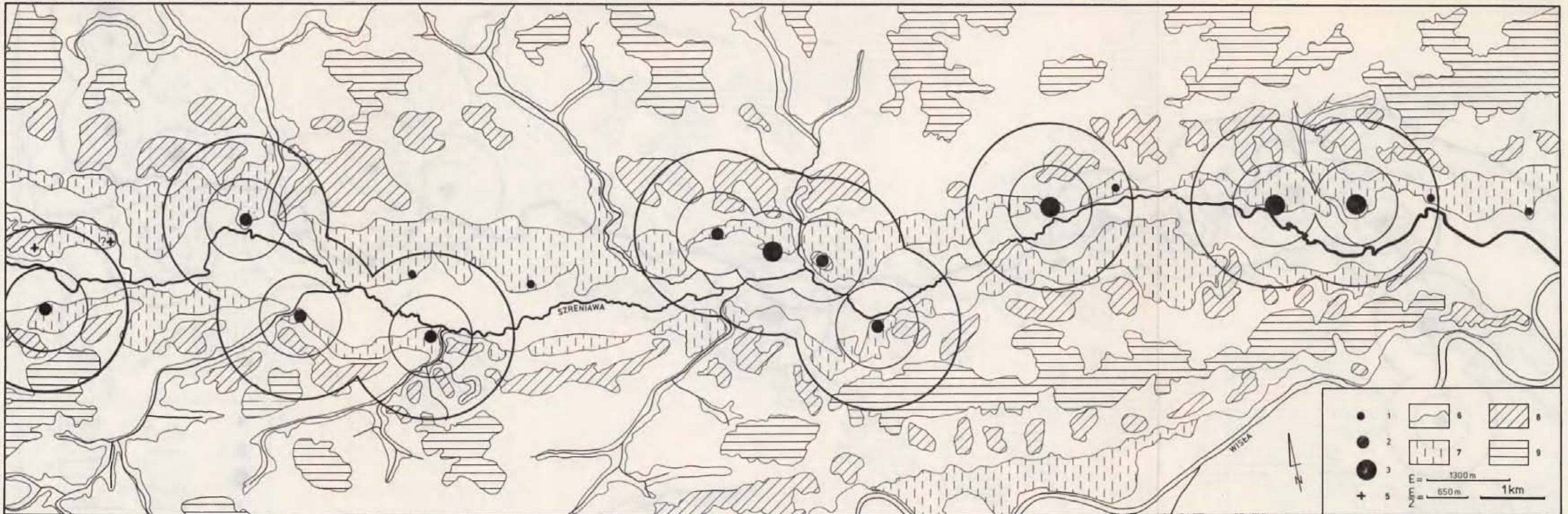
Ryc. 28. Przestrzenna struktura sieci osadniczej KŁ. nad Dłubnią
 Objęcia patrz ryc. 26

Opł. J. Rydzewski, rys. M. Węgrzynek

Fig. 28. Spatial structure of the LC settlement network on the Dłubnia
 Description see fig. 26

Prepared by J. Rydzewski, drawing by M. Węgrzynek

Ryc. 29. Przestrzenna struktura sieci osadniczej GT nad dolną Szreniawą

Objaśnienia patrz ryc. 26

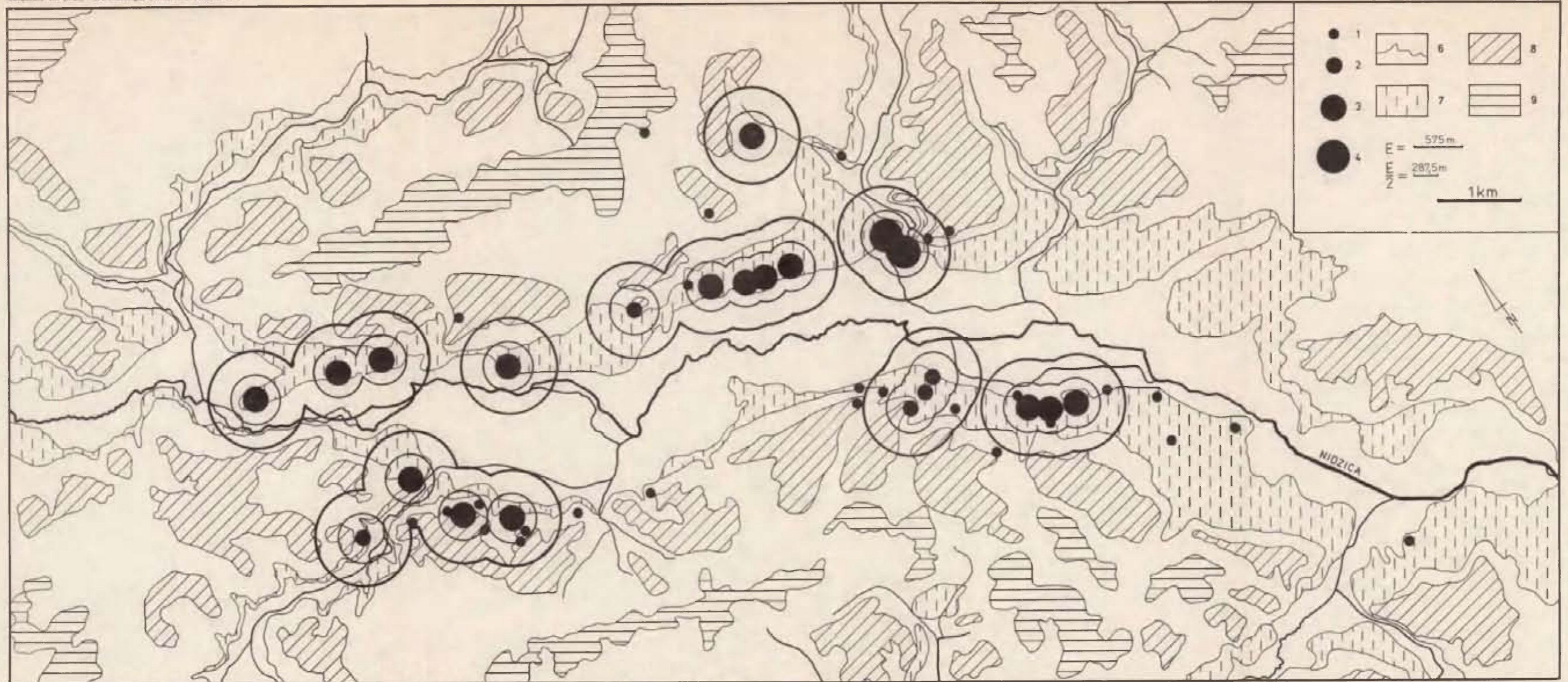
Opr. J. Rydzewski, rys. M. Węgrzynek

Fig. 29. Spatial structure of the TG settlement network on the lower Szreniawa

Description see fig. 26

Prepared by J. Rydzewski, drawing by M. Węgrzynek

Ryc. 30. Przestrzenna struktura sieci osadniczej KP z późnej fazy okresu rzymskiego nad środkową Nidzicą

Opisania patrz rys. 26

Opr. I. Rydzewski, rys. M. Węgrzynek

Fig. 30. Spatial structure of the PC settlement network from the late phase of the Roman period on the middle Nidzica

Description see fig. 26

Prepared by I. Rydzewski, drawing by M. Węgrzynek

przy zmianie szaty roślinnej zachowuje jeszcze przez długi czas swoje najistotniejsze właściwości – swoją zdolność produkcyjną (F. Fukarek 1967, s. 184). Metodą pozwalającą na uzyskanie owej orientacji są studia nad tzw. potencjalną roślinnością naturalną danego obszaru. Roślinność ta jest wyrazem tego, co może dać siedlisko, a więc tego, co może wyprodukować; wzięwszy zaś pod uwagę wspomnianą trwałość siedlisk, uzyskane dane zorientują archeologa co do ogólnych warunków środowiskowych, w jakich żyły badane społeczności (J. Kruk 1971, s. 273; 1973, s. 138-140).

Jesteśmy w tym szczęśliwym położeniu, że dla obszaru będącego przedmiotem naszych rozważań opracowanie potencjalnej roślinności naturalnej zostało wykonane i ostatnio opublikowane (J. Kruk, L. Przywara 1983). Na podstawie tego opracowania, wykonanego pierwotnie na potrzeby wspomnianych wcześniej badań nad środkową Nidzią, jak też na podstawie ogólnych studiów nad środowiskiem naturalnym obszaru, wyróżniono na badanym terenie kilka podstawowych rodzajów stref siedliskowych o różnych warunkach ekologicznych. Charakterystykę tych stref podaje kilkakrotnie J. Kruk (1973, s. 149-153; 1974, s. 402-404; 1980, s. 112-115), nie ma więc potrzeby ich bliższej prezentacji. Przypomnijmy tylko, że strefa A – to siedliska wilgotnych równin zalewowych, pokryte madami i glebami namywanymi, porośnięte pierwotnie zaroślami łągowymi i olsowymi. Jest to strefa o najwyższej produktywności, jednak niedogodna dla osadnictwa i gospodarki, z wyjątkiem niewielkich suchszych partii. Strefa B – obszary teras nadzalewowych, pokryte czarnoziemami i brunatnoziemami lessowymi. Poziom wód gruntowych – ok. 1 m pod powierzchnią. Roślinność potencjalną tworzy grąd dębowo-grabowy o 'bogatym poszyciu. Strefa ta stwarzała najdogodniejsze warunki dla osadnictwa i gospodarki wielokierunkowej. Strefa C – strome stoki pomiędzy powierzchnią teras i krawędzią wysoczyzny. Obszar praktycznie pozbawiony śladów osadnictwa prahistorycznego ze względu na morfologię terenu – również mało przydatny na potrzeby pierwotnego rolnictwa. Strefa D – brzeżna strefa wysoczyzny lessowej. Poziom wód gruntowych niski, gleby (czarnoziemy i brunatnoziemy) w formach zdegradowanych. Roślinność naturalną tworzyły lasy dębowo-grabowe i bory sosnowo-dębowe. Dogodne warunki dla osadnictwa i gospodarki, przede wszystkim dla chowu zwierząt i ekstensywnych form uprawy roli, jednak produktywność siedlisk niższa niż w strefie B. Strefa E – to połacie wysoczyzn na wododziałach. Teren suchy, porośnięty pierwotnie borem sosnowo-dębowym. Produktywność niższa niż w strefie D. Dogodne warunki dla chowu zwierząt, zwłaszcza w miarę powiększania przestrzeni bezleśnych. Ślady osadnictwa rzadkie, niemal wyłącznie w postaci znalezisk luźnych.

Wracając do głównego nurtu naszych rozważań przypomnijmy, że już przy omawianiu ogólnego rozmieszczenia osadnictwa zwracaliśmy uwagę, iż interesujące nas ślady pobytu poszczególnych kultur łączą się w różnego rodzaju zgrupowania. Nie zawsze jednak budowa – czy wręcz w ogóle istnienie – takich zgrupowań była czytelna, zwłaszcza w przypadku obszarów o du-

zym zagęszczeniu punktów osadniczych, jak również wówczas, gdy mieliśmy do czynienia z długotrwałymi jednostkami kulturowymi. Czynnikiem dodatkowo zaciemniającym obraz osadnictwa jest wspomniana już „anonimowość” odkrytych punktów. Sprawa chronologii (w sensie współczesności lub nie) sąsiadujących śladów pobytu nabiera tu szczególnego znaczenia, gdyż wpływa na zatarcie istniejących ewentualnie reguł w organizacji osadnictwa. Ponieważ większość naszych źródeł charakteryzuje się właśnie nieprecyzyjną chronologią, konieczne jest znalezienie takiego podejścia do materiałów, które mankament ten mogłoby, przynajmniej w pewnym stopniu, zniwelować.

Celem naszym jest wykrycie sposobu grupowania się śladów osadnictwa poszczególnych kultur, co chcemy wyrazić w formie idealizujących modeli graficznych. Rzeczą zasadniczą w realizacji tego celu jest znalezienie obiektywnej metody wydzielenia powiązań strukturalnych pomiędzy poszczególnymi elementami zbioru, który jest dla nas nieczytelny. Jedynym zabiegiem archeologicznym, jaki możemy tu zastosować, będzie jakościowe zróżnicowanie badanych punktów. Pomijając zasadność wydzielenia poszczególnych kategorii wielkości, z czym można dyskutować, nie powinna budzić wątpliwości rzecz tu podstawowa, tzn. oddzielenie znalezisk luźnych od punktów osadniczych, które uznajemy za pozostałości dłużej lub krócej egzystujących osiedli. Ich właśnie rozmieszczenie stanie się głównym przedmiotem rozważań.

Formalizacji interesujących nas sieci osadniczych dokonano za pomocą metod zaczerpniętych z geografii osadnictwa. Jedną z nich jest metoda najbliższego sąsiada. Daje ona możliwość porównywania obszarów poprzez wychwycenie ważniejszych cech zróżnicowania sieci osadniczej, gdy osiedla odwzorowane na mapie tworzą układy nierozróżnialnych punktów. Metoda najbliższego sąsiada służy do identyfikacji tych układów, a narzędziem badawczym jest odległość topograficzna (por. D. L. Clarke 1968, s. 507-509; S. Golachowski, B. Kostrubiec, A. Zagożdżon 1974, s. 136-138). Drugą z zastosowanych tu metod jest metoda ekwidystant. Stosowana jest ona do badania tzw. powierzchni osadniczych, powstających m. in. ze zlewania się skupisk punktowych. Metoda ta pozwala na analizę trendów rozwojowych powierzchni osadniczych, koncentracji skupisk i prowadzi do wydzielenia jednostek przestrzennych w sposób niezależny od granic administracyjnych (L. Ratajski 1973, s. 167, ryc. 162; S. Golachowski, B. Kostrubiec, A. Zagożdżon 1974, s. 152-153).

Zastosowaną tu procedurę badawczą przedstawiono obszernie w osobnym artykule (J. Rydzewski 1977b), ograniczymy się więc do podania wyników analizy (ryc. 26-30). Jako wartość ekwidystant przyjęto średnie najkrótsze odległości pomiędzy śladami trwałego osadnictwa. Każdy z tych punktów został otoczony kołem, którego promień posiadał wartość ekwidystanty. W rezultacie na przedstawionych mapach powstały zespoły („grona”) kół zębiających się. Analizowane sieci osadnicze rozpadły się w sposób naturalny na kilka grup punktów osadniczych i w grupach tych, zawartych w otrzy-

many „gronach”, należy doszukiwać się struktur organizacji osadnictwa.

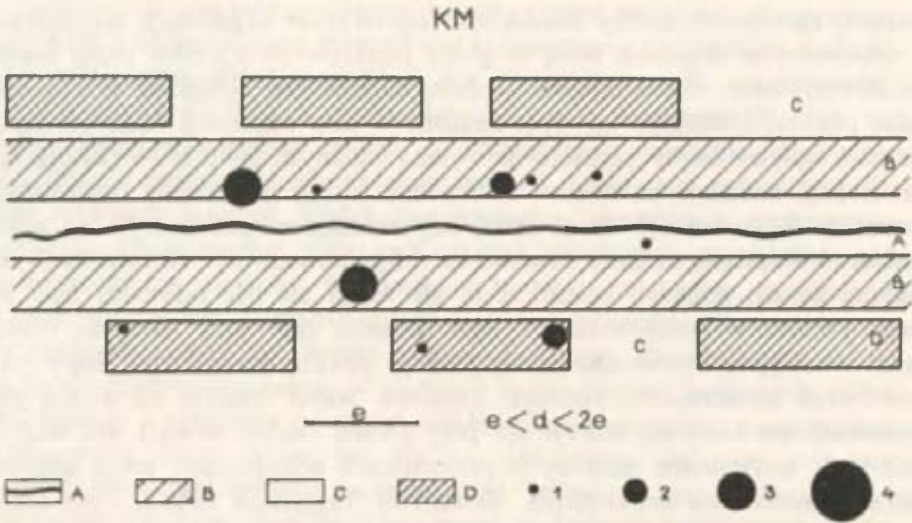
Podstawowe znaczenie mają tu grupy punktów wyznaczone przez mniejsze ekwidystanty, równe połowie średniej najmniejszej odległości między śladami pobytu. Uściślenie to, wprowadzone w celu eliminacji bądź też ograniczenia wpływu nieprecyzyjnego datowania badanych materiałów rzutującego na analizę, wskazuje na miejsca szczególnie istotne w procesie opanowania terenu (J. Rydzewski 1977b, s. 284). Odpowiadające zachodzącym na siebie małym ekwidystantom ślady osadnictwa mogą bowiem być równoczesowymi śladami dwóch punktów osadniczych, ale mogą też być odbiciem tego samego punktu w różnych fazach jego istnienia (np. przy istnieniu rotacji osad) – mogą to być wreszcie ślady jednego punktu osadniczego, który podczas badań terenowych z różnych względów został odkryty na dwóch stanowiskach (co może się zdarzyć np. przy młodej rzeźbie terenu). We wszystkich tych, teoretycznie możliwych, przypadkach odnajdujemy jedną wspólną cechę: obecność na konkretnym, niewielkim fragmencie terenu. Fakt preferowania takich niewielkich, konkretnych obszarów wskazywać może na to, że właśnie na nich rozgrywały się zjawiska o podstawowym znaczeniu w ramach „gron” wyznaczonych przez większe ekwidystanty, bez względu na to, czy preferowanie tych obszarów odbywało się w pionowej czy poziomej płaszczyźnie chronologicznej (B. Wachter 1963, s. 74-75, ryc. 11-12)¹⁶.

Przedstawiona wyżej procedura ma podstawowe znaczenie dla zbudowania graficznych modeli występowania śladów osadnictwa poszczególnych kultur w kontekście środowiska przyrodniczego, dzięki niej bowiem możemy ustalić liczbę elementów składających się na te modele. Ponieważ jednak powinny one zawierać w sobie maksimum danych o charakterze osadnictwa poszczególnych kultur, jako podstawę do modelowania przyjmujemy przeciętne wyniki przeprowadzonych analiz. Tak więc budując model występowania śladów osadnictwa danej kultury bierzemy pod uwagę:

1. Procentowy udział poszczególnych kategorii punktów osadniczych w tej kulturze (co ewentualnie może być traktowane jako ilustracja stosunku śladów trwałego osadnictwa do źródeł luźnych);
2. Stosunek śladów osadnictwa do wyróżnionych stref siedliskowych (w tym zawierają się także wyniki analizy topograficznej);
3. Przestrzenne związki zachodzące pomiędzy punktami osadniczymi tej kultury.

Modele występowania śladów osadnictwa kultur występujących w epoce brązu i żelaza na obszarze wyżyn lessowych zachodniej Małopolski przedstawione są na ryc. 31-37. Opracowane zostały – jak wspomniano – na pod-

¹⁶ Przedstawioną metodą posłużono się w opracowaniu wyników badań nad środkową Nidzią (J. Kruk 1974). Należy też wspomnieć o pierwszych w Polsce próbach metodycznych zastosowania ekwidystant w badaniach nad osadnictwem prahistorycznym, gdzie elementem podstawowym w wyznaczaniu mikroregionów osadniczych była średnia odległość pomiędzy najbliższymi cmentarzyskami (J. Antoniewicz 1958, s. 4, ryc. 2; J. Okulicz 1968, s. 39-44, ryc. 4 i 5). Por. też J. Rydzewski 1977b.

Ryc. 31. Model rozrzedzonego występowania punktów osadniczych KM

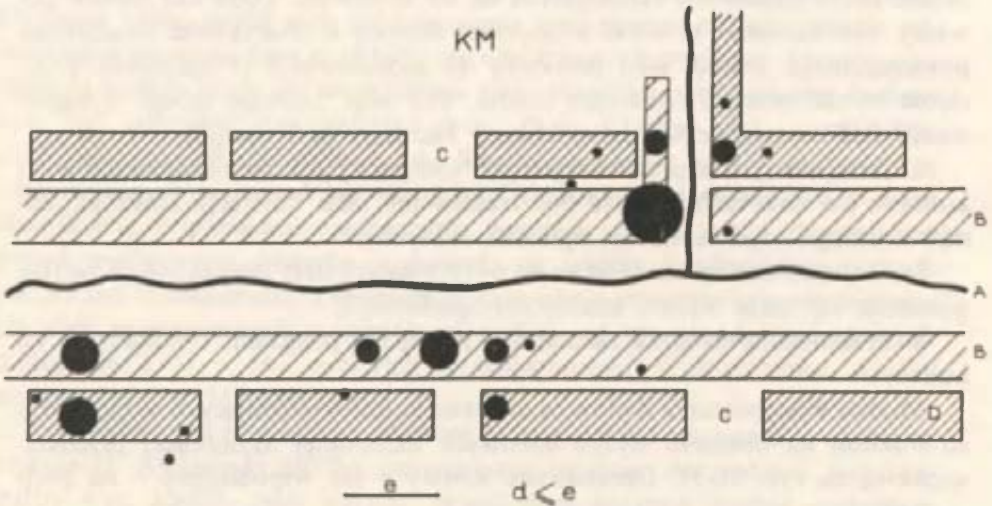
e – stipulated equi-distant value; d – distance between traces of permanent settlement; A-D – habitat zones; f – stray finds; z – straża luźne; 2 – punkty osadnicze „małe”; 3 – „średnie”; 4 – „duże”

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 31. Model of a dispersed appearance of MC settlement points

e – stipulated equi-distant value; d – distance between traces of permanent settlement; A-D – habitat zones; f – stray finds; 2 – “small” settlement points; 3 – “medium”; 4 – “large”

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

Ryc. 32. Model zwarteo występowania punktów osadniczych KM

Objasnienia patrz ryc. 31

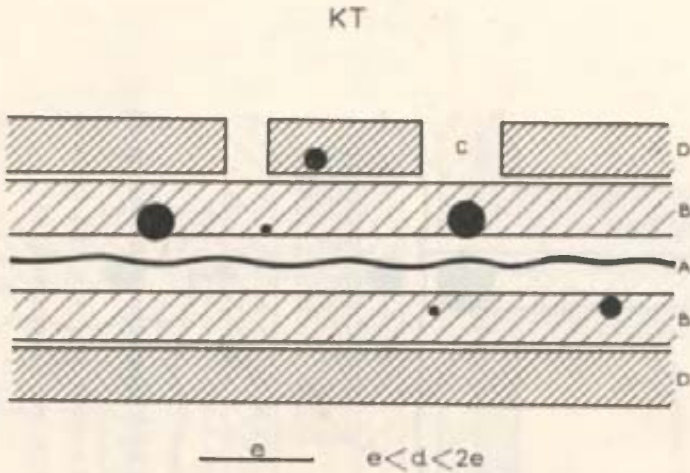
Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 32. Model of a close appearance of MC settlement points

Description see fig. 31

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

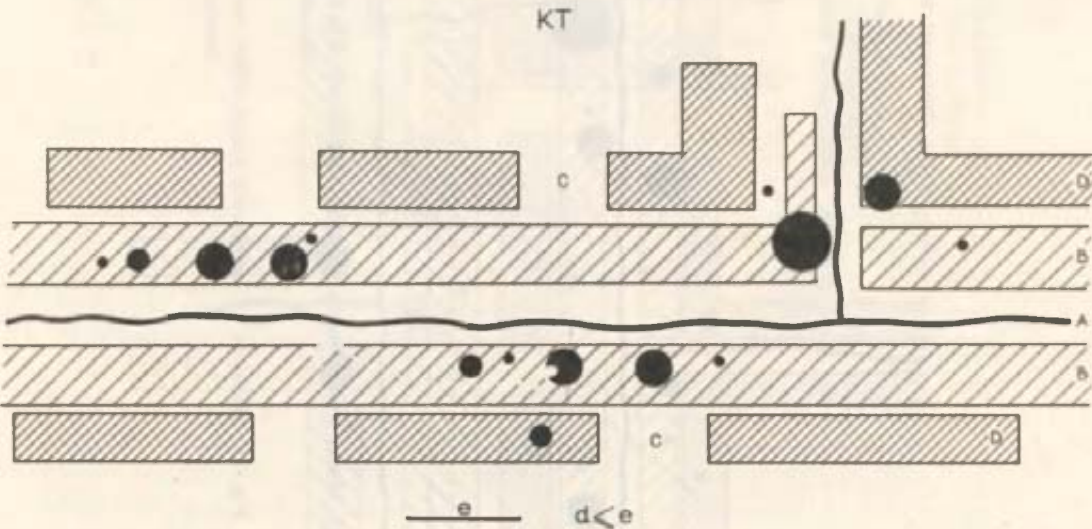
Ryc. 33. Model rozrzedzonego występowania punktów osadniczych KT
 Objątnienia patrz ryc. 31

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 33. Model of a dispersed appearance of TC settlement points

Description see fig. 31

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

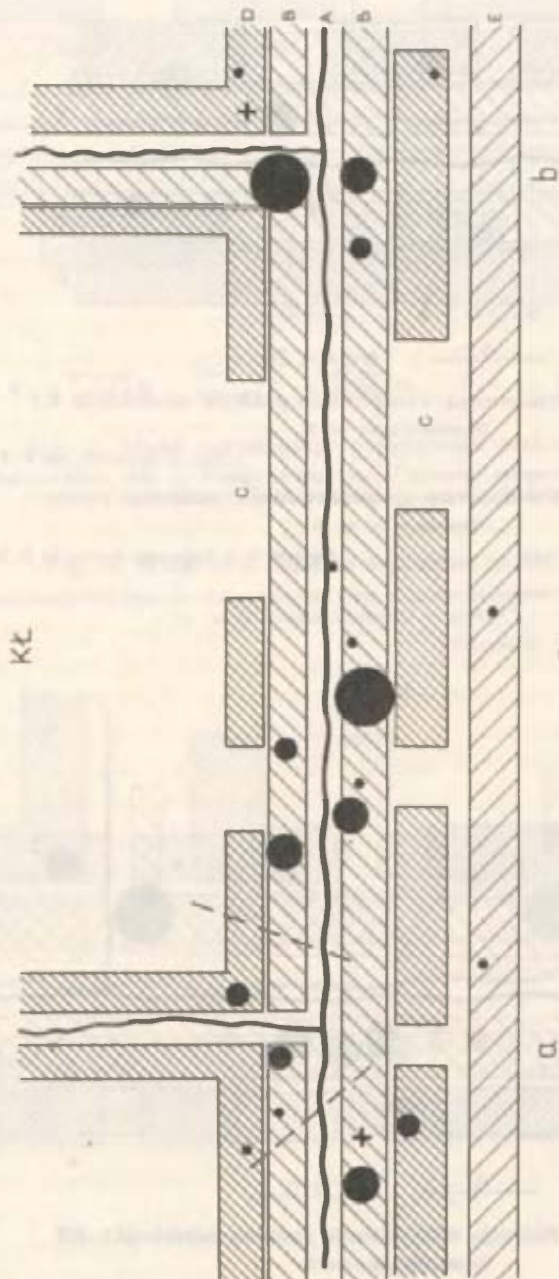
Ryc. 34. Model zwarteo występowania punktów osadniczych KT
 Objątnienia patrz ryc. 31

Opr. J. Rydzewski, rys. E. Twardowska

Fig. 34. Model of a close appearance of TC settlement points

Description see fig. 31

Prepared by J. Rydzewski, drawing by E. Twardowska

Ryc. 35. Model występowania punktów osadniczych KŁ w ramach większych zespołów (a) i w układzie samodzielnym (b)
 Objasnienia patrz ryc. 31

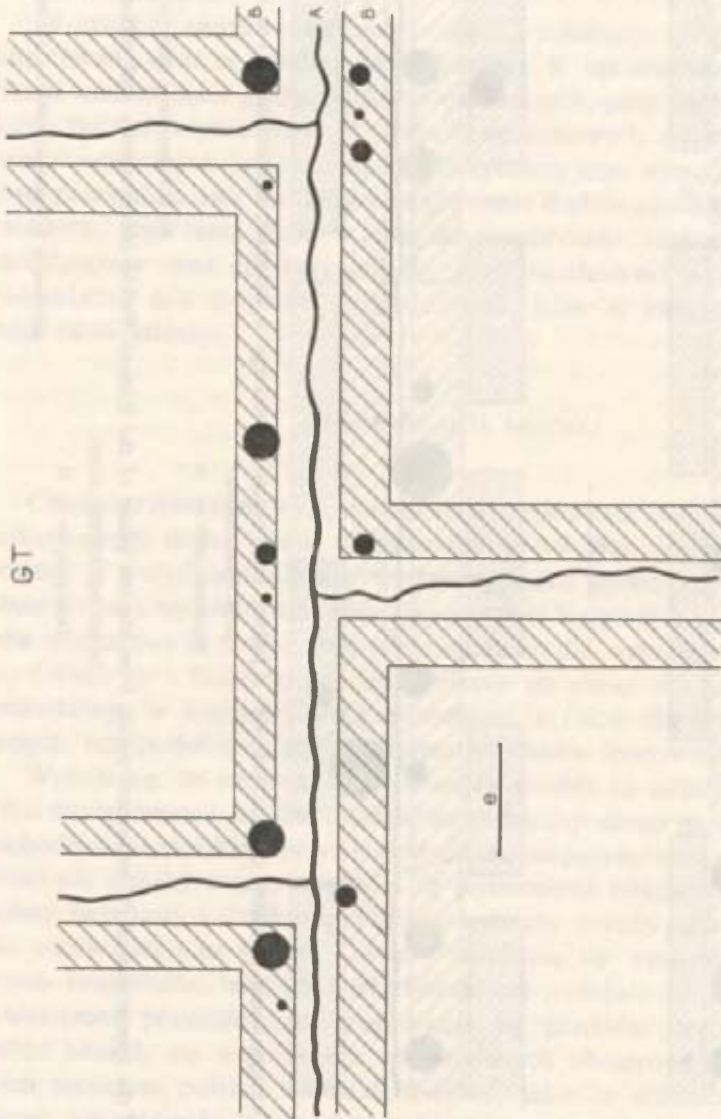
Wy J. Rydzewskiego (1983, ryc. 3), rys. E. Twardowska

Fig. 35. Model of LC settlement points within the framework of larger groups (a) and independently (b)

Description see fig. 31

According to J. Rydzewski (1983, fig. 3), drawing by E. Twardowska

Ryc. 36. Model występowania punktów osadniczych GT

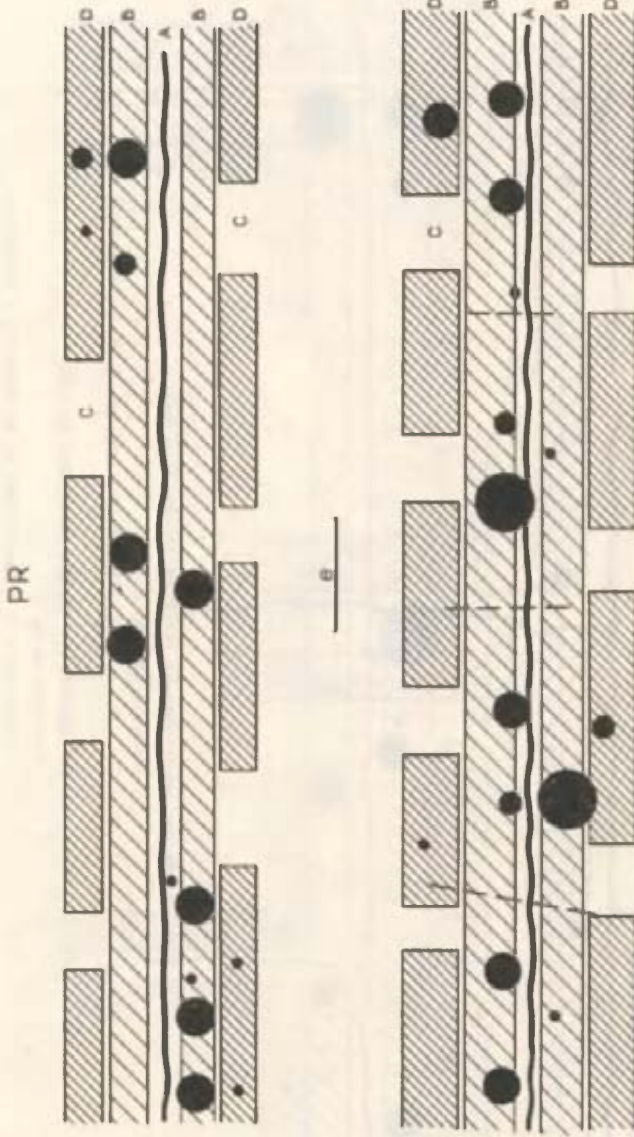
Objaśnienia patrz ryc. 31

Wg J. Rydzewskiego (1983, ryc. 9), ryc. E. Twardowska

Fig. 36. Model of the appearance of TG settlement points

Description see fig. 31

According to J. Rydzewski, (1983, fig. 9), drawing by E. Twardowska

Ryc. 37. Model występowania punktów osadniczych KP z późnej fazy okresu rzymskiego w układach samodzielnych i w ramach większych stref osadnictwa

Objaśnienia patrz ryc. 31

Wg J. Rydzewskiego (1983, ryc. 14), rys. E. Twardowska

Fig. 37. Model of the appearance of PC settlement points from the late phase of the Roman Period independently and within the framework of larger settlement zones

Description see fig. 31

According to J. Rydzewski (1983, fig. 14), drawing by E. Twardowska

stawie analizy przestrzennej przeprowadzonej na trzech próbnych powierzchniach naszego terenu. Ponieważ w niniejszym ujęciu przedstawiono tylko po jednym przykładzie takiej analizy dla każdej z kultur, stąd nie w każdym wypadku przedstawione propozycje mogą w sposób bezpośredni znajdować odpowiedniki w podanych przykładach, choć starano się dobrać obrazy możliwie uniwersalne.

W proponowanych modelach w sposób schematyczny przedstawiono linię rzeczną wraz ze strefami siedliskowymi. W tak wyabstrahowanym krajobrazie umieszczono grupy punktów osadniczych, przy czym ich udział, wielkość, jak też usytuowanie w strefach siedliskowych odpowiadają wynikom przeprowadzonych analiz. Tam, gdzie sytuacja tego wymagała, ujęcie modelowe przewiduje dwa warianty występowania śladów osadnictwa: dla układów zwartych, tzn. tam, gdzie w związku przestrzenne zachodzą również małe ekwidystanty oraz dla przypadków, gdzie osadnictwo występuje w sposób rozrzedzony (nie rozproszony!), tzn. tam, gdzie w związku zachodzą tylko duże ekwidystanty.

WERYFIKACJA MODELI

Chcąc otrzymanym wyżej modelem występowania śladów osadnictwa prahistorycznego nadać walor użyteczności w dalszych rozważaniach, musimy poddać je weryfikacji. Chodzi w tym wypadku głównie o sprawdzenie, czy obserwowany sposób lokowania się, a przede wszystkim grupowania się śladów osadnictwa w terenie, jest właściwy tylko dla wybranych dorzeczy Dłubni, Szreniawy i Nidzicy, czy też możemy go uznać za typowy dla całego omawianego w niniejszej pracy terytorium, a także dla innych, dalej położonych, lecz podobnych pod względem warunków środowiskowych obszarów.

Wydaje się, że uznanie opracowanych modeli za odbicie typowego sposobu występowania śladów osadnictwa poneolitycznego na całym terytorium zachodniomałopolskich wyżyn lessowych można przyjąć bez specjalnych wątpliwości już choćby z tego względu, że wymienione obszary dorzeczy Dłubni, dolnej Szreniawy i środkowej Nidzicy wybrane zostały jako reprezentatywne dla omawianego tu terenu. Obszary te różnią się wprawdzie między sobą typem krajobrazu, lecz warunki ekologiczne panujące na nich są podobne. Stwierdzone prawidłowości *grupowania się punktów osadniczych różnych kultur* okazały się wspólne dla wspomnianych obszarów, co już nadaje naszym modelom pewien walor ogólniejszy, jako że zróżnicowanie morfologiczne nie wpłynęło – jak z powyższego wynika – na zasadnicze sposoby tworzenia sieci osadniczej. Najlepszym jednak dowodem na to, że skonstruowane wyżej modele odnoszą się do całości omawianego w niniejszej pracy terytorium, mogą być przykłady grup punktów osadniczych poszczególnych kultur, występujące poza obszarami dorzeczy Dłubni, środkowej Nidzicy i dolnej Szreniawy. Dla zilustrowania powyższego stwierdzenia powołamy się

na cytowane już wcześniej zespoły punktów osadniczych. Tak więc dla kultury mierzanowickiej wskażemy na zgrupowanie śladów pobytu w okolicy Waganowic, woj. krakowskie (ryc. 6); dla kultury trzcinieckiej dysponujemy przykładami z okolic Szczepanowic, woj. kieleckie, oraz Januszowic, Waganowic i Piotrkowic Wielkich, woj. krakowskie (ryc. 9-12); odpowiadające naszym ustaleniom zgrupowania osad kultury łużyckiej obserwujemy także w okolicy Szczepanowic, woj. kieleckie (ryc. 14), wreszcie nad Małoszówką spotykamy grupy osad kultury przeworskiej (ryc. 23-24).

We wszystkich omówionych wypadkach sposób opanowania terenu przez osadnictwo poszczególnych kultur jest wysoce zbliżony, lub wręcz powtarza odpowiadające tym kulturom ujęcie modelowe, i to zarówno jeśli chodzi o skład punktów osadniczych i ich związki przestrzenne, jak też pod względem wykorzystywania stref środowiskowych. Możemy więc uznać, że proponowane modele graficzne oddają istotne cechy opanowania przez osadnictwo poszczególnych kultur całości zajmującego nas tu terytorium.

Podobne do istniejących na naszym terytorium układy stanowisk dostrzegamy także na innych obszarach. Wymienimy tu przykładowo wyniki badań osadniczych na lessach Wyżyny Opatowskiej, w dorzeczach Kamionki (J. Bąbel 1975) i Obręczówki (K. Kowalski 1975). Trzeba tu jednak zaznaczyć, że wyniki cytowanych badań – pomimo drobiazgowości tychże – nie mogą stanowić analogii bezpośrednich do naszej problematyki, m. in. ze względu na nieco odmienną sytuację kulturowo-chronologiczną Wyżyny Opatowskiej, jak też sposób prowadzenia prac terenowych i ich analizy.

Szczególnie interesujący dla nas jest obszar dorzecza Kamionki, ze względu na stosunkowo sporą jego powierzchnię, bogactwo odkrytych śladów osadnictwa prahistorycznego, jak też dużą liczbę wyróżnionych jednostek chronologiczno-kulturowych. Przegląd nasz rozpoczniemy od kultury trzcinieckiej, gdyż osadnictwo kultury mierzanowickiej jest na to zbyt ubogie (2 stanowiska). Na stwierdzonych w sumie 14 punktów osadniczych KT (6 osad średnich, 7 obozowisk i 1 znalezisko luźne), większość z nich wystąpiła w niewielkich zgrupowaniach, liczących po 2 i 4 punkty osadnicze, ulokowane głównie na niskich cyplach w pobliżu doliny rzecznej i w widłach cieków wodnych (J. Bąbel 1975, s. 537, zestawienie 2 na s. 534 oraz ryc. 1). Przypatrując się rozmieszczeniu omawianych stanowisk na mapie łatwo stwierdzić, że sposób ich występowania bardzo dobrze koresponduje z naszym modelem wypracowanym dla osadnictwa zwartego omawianej kultury (por. ryc. 34).

Fakt grupowania się śladów osadnictwa w określone skupienia J. Bąbel stwierdza również odnośnie do kultury łużyckiej, wydzielając, obok występującego osadnictwa rozproszonego, dwa takie skupienia (J. Bąbel 1975, s. 537). Chociaż autor ten nie podaje danych, dotyczących topografii stanowisk KŁ, z prezentowanej przez niego mapy wyraźnie wynika uderzająco podobny sposób zajmowania określonych stref krajobrazu w stosunku do

tego, co obserwujemy na naszym terytorium. Także przestrzenna struktura osadnictwa łużyckiego nad Kamionką jest bardzo podobna do tej, którą znamy z zachodniomalopolskich wyżyn lessowych. Odpowiada ona dokładnie naszemu modelowi, zwłaszcza w jego wariacie przedstawiającym większe zgrupowania, które obejmują mniejsze zespoły punktów osadniczych (ryc. 35a).

Ze względu na ograniczony do zachodniej Małopolski zasięg terytorialny grupy tynieckiej, nie można wypracowanego dla niej modelu występowania śladów osadnictwa zweryfikować na innych obszarach. Odpowiednie porównania możemy natomiast przeprowadzić w odniesieniu do osadnictwa kultury przeworskiej z okresu rzymskiego (J. Bąbel nie precyzuje chronologii), pokrywającego równomiernie cały obszar badanego dorzecza (J. Bąbel 1975, s. 538 ryc. 1). Aczkolwiek w stosunku do osad KP autor nie przeprowadził klasyfikacji według ich wielkości, to jednak 10 z nich określił mianem „dużych”. Lokują się one przeważnie na niskich cyplach w bezpośrednim sąsiedztwie cieków wodnych i zajmują dobrze rozwinięte morfologicznie formy terenu. Wielkie podobieństwa do sytuacji panującej na naszym obszarze widoczne są również w przestrzennej strukturze sieci osadniczej KP nad Kamionką. Biorąc pod uwagę rozmieszczenie wyłącznie stanowisk o charakterze osadowym (nad Kamionką występuje spora liczba stanowisk hutniczych, z których większość łączy się z kulturą przeworską) łatwo stwierdzić, że wypracowany przez nas model występowania śladów osadnictwa omawianej kultury może być z powodzeniem przyjęty także dla obszarów Wyżyny Opatowskiej. Spotykamy tu bowiem zarówno izolowane grupki osad, składające się z 2-3 elementów, jak też ich większe zespoły, w obrębie których występują grupki złożone z 2-3 osad (ryc. 37).

Jeśli chodzi o dorzecze Obręczówki, możliwości weryfikacji naszych modeli są bardzo skromne. Wśród wykrytych tam jednostek chronologiczno-kulturowych mamy zaledwie dwie, które mogą nas zainteresować: kulturę mierzanowicką i trzciniecką (oraz 1 stanowisko KŁ.), przy czym cytowane przez autora badania inwentarze punktów osadniczych KM i KT są tak ubogie, że zachodzą poważne wątpliwości, z jakiego typu śladami osadnictwa obu kultur mamy nad Obręczówką do czynienia. Ograniczając się zatem z konieczności do najbardziej ostrożnych sugestii, możemy wskazać na dwa przypuszczalne zgrupowania punktów osadniczych KM oraz jedno KT obok większej strefy jej osadnictwa (K. Kowalski 1975, część materiałowa oraz ryc. 51).

Powyższe przykłady, a zwłaszcza pochodzące z terenu dorzecza Kamionki, przemawiają naszym zdaniem wyraźnie za tym, że proponowane tu modele obowiązują nie tylko na terytorium będącym przedmiotem niniejszej pracy, lecz mogą odnosić się także do innych obszarów lessowych Małopolski. Trudno stwierdzić, czy można je uznać za prawdziwe i dla innych terenów lessowych tam, gdzie występują znaleziska interesujących nas kultur, ponieważ brak ku temu porównywalnych materiałów źródłowych (w sensie odpowiednio skartowanych analiz powierzchniowych); sądzić jednak można,

że cytowane wyżej analogie z Wyżyny Opatowskiej są wystarczającym argumentem przemawiającym za tym, że modele nasze dobrze oddają pewne ogólne prawidłowości tworzenia się sieci osadniczej omawianych kultur¹⁷.

MODELE WYSTĘPOWANIA PUNKTÓW OSADNICZYCH A MODELE OSADNICTWA

Jak staraliśmy się wyżej wykazać, w interesującym nas odcinku pradziejów na lessach zachodniej Małopolski proces opanowania terenu przez osadnictwo poszczególnych kultur przebiegał w myśl określonych reguł, czego zewnętrznym przejawem są uchwycone przez nas pewne prawidłowości w występowaniu śladów osadnictwa tych kultur. Jeśli tak jest istotnie, tzn. jeśli obserwowany przestrzennie zespół zewnętrznych przejawów procesu osadniczego jest wyrazem określonych reguł rządzących tym procesem, to wypada się teraz zastanowić, jakie były w istocie te reguły, inaczej mówiąc, jak wyglądał rzeczywiście sam proces zajmowania terenu przez osadnictwo poszczególnych kultur. Pytanie powyższe zmierza do zbudowania funkcjonalnego modelu osadnictwa, w przeciwieństwie do wypracowanego przez nas modelu występowania jego śladów.

Należy od razu stwierdzić, że w niniejszej pracy nie damy wyczerpującej odpowiedzi na to pytanie. Zbudowanie takiego modelu wykracza bowiem poza określone we wstępie ramy tematyczne opracowania, którego zadaniem było uporządkowanie pewnych zjawisk wiążących się z procesem opanowania terenu i stworzenie podstaw do następnego etapu badań osadniczych, jakim powinny być w naszym przekonaniu badania mikroregionów osadniczych według założeń metody mikrogeograficznej (S. Kurnatowski 1973, s. 17n; A. Niewęglowski 1974, s. 235-239). Jednym z podstawowych warunków zastosowania metody mikrogeograficznej w badaniach nad osadnictwem prahistorycznym jest odnalezienie drogi wiodącej do prawidłowego wyboru mikroregionów osadniczych. Selekcja taka jest konieczna jeszcze przed podjęciem systematycznych szczegółowych badań mikroregionów, wymagają one bowiem zbyt dużego nakładu środków i czasu, aby mogły być prowadzone w sposób nieprzemysłany, bez perspektywy szerszego historycznego wykorzystania (A. Niewęglowski 1974, s. 235-236; J. Rydzewski 1977b, s. 285-286).

Powstaje pytanie, czy zastosowana w niniejszej pracy procedura analizy sieci osadniczych poszczególnych kultur pozwala na wyszukiwanie takich mikroregionów? Wydaje nam się, że tak. Stwierdzamy to na podstawie różnych teoretycznych ustaleń, m. in. S. Kurnatowskiego (1973), który omawiając znaczenie badań terenowych dla analizy osadniczej pisze, że na podstawie dotychczasowych badań rozmieszczenia czasoprzestrzennego znalezisk pocho-

¹⁷ Podobne do naszych układy zgrupowań śladów osadnictwa kultury łużyckiej i przeworskiej można również stwierdzić na terenie Wyżyny Głubczyckiej (nie publikowane badania powierzchniowe dr. J. Chochorowskiego z UJ).

dzących z czasów między neolitem a pierwszą połową wczesnego średniowiecza, wyróżnić można zasadnicze trzy rzędy wielkości ugrupowań zasiedlenia. Powierzchnie ich są wprawdzie dość zróżnicowane, „... jeśli jednak uwzględnimy wagę elementów wpływających na to zróżnicowanie [...] przekonamy się, że w istocie mamy tu do czynienia ze zdumiewającą wprost tendencją do stabilizacji struktur osadniczych w podobnych ramach przestrzennych...” (1973, s. 17). Autor ten wyróżnia trzy podstawowe typy ugrupowań osadnictwa: 1 – mikroregiony, zajmujące powierzchnię kilku – kilkunastu, maksymalnie 20-30 km²; 2 – mezoregiony, złożone z kilku lub kilkunastu mikroregionów, a zajmujące powierzchnię około 100-500 km²; 3 – makroregiony, jako jednostkę najwyższego rzędu, na którą składa się kilka lub więcej mezoregionów; powierzchnia makroregionu wynosi zwykle ponad 1000 km² (1973, s. 18).

Przypatrzmy się teraz, jak do powyższych ustaleń mają się wyniki przeprowadzonej wyżej formalizacji sieci osadniczych poszczególnych kultur na naszym terytorium. Jako podstawę takich porównań weźmiemy najmniejsze zgrupowanie punktów osadniczych, wyznaczone przez zasadniczą wartość ekwidystant dla każdego z badanych przykładowo obszarów.

W ramach kultury mierzanowickiej (ryc. 26) powierzchnia takich zgrupowań zlokalizowanych na terenie Podgaja, Sielca, Szarbi wynosi po około 3-4 km². Podobne zgrupowania znane z okolic Iwanowic, Nowej Huty, Kobylnik, Cudzynowic, Waganowic, Stręgorzyc, Jurkowa zajmują przeciętnie powierzchnię 4-5 km²; do wyjątkowo dużych należy zgrupowanie pomiędzy Wolwanowicami a Książnicami Wielkimi nad dolną Szreniawą, które zajmuje obszar ok. 14-16 km².

Zgrupowania kultury trzcinieckiej w okolicy Podgaja, Szarbi i Kobylnik nad środkową Nidzią (ryc. 27) zajmują powierzchnię około 8 km². Powierzchnia innych zgrupowań znad Dłubni i Szreniawy (Biskupice-Iwanowice, Nowa Huta, Szczepanowice, Waganowice, Proszowice i inne) wynosi od 2 do 6 km²; do wyjątków należy obszar pomiędzy Michałowicami a Nową Hutą, zajmujący pow. ok. 20 km², do większych należy też zgrupowanie pomiędzy Myślawczycami a Książnicami Wielkimi nad dolną Szreniawą, którego powierzchnia wynosi około 10-12 km².

Powierzchnia zgrupowań kultury łużyckiej wynosi przeciętnie 5-6 km². Możemy wskazać na przykłady takich skupień nad Dłubnią (ryc. 28) w okolicy Iwanowic (6-7 km²), przy ujściu Baranówki (4 km²), na terasie wiślanej przy Nowej Hucie (5 km²), a ponadto nad środkową Nidzią (Podgaje, Szarbia, Kobylniki, Cudzynowice – 4-6 km²). Inne zgrupowania (Szczepanowice, Igołomia, Wawrzeńczyce, Małoszówka) posiadają powierzchnię zawartą pomiędzy 6 a 15 km². Do większych zgrupowań należy zaliczyć zespoły stanowisk nad dolną Szreniawą, pomiędzy Proszowicami a Piekarami (ok. 15 km²) oraz pomiędzy Pławowicami a Książnicami Małymi (ok. 20 km²).

Zgrupowania grupy tynieckiej (ryc. 29) zajmują powierzchnię około 4-5 km²; nieco mniejszą przestrzeń zajmuje skupienie osad w Nowej Hucie –

ok. 2-3 km². Inne zgrupowania (Igołomia, Szczepanowice, Goszcza) są ulokowane na powierzchni przeciętnie 4-5 km².

Skupienia stanowisk kultury przeworskiej (ryc. 30) zajmują przeciętnie obszar o powierzchni po 2-4 km². Podobny zasięg wykazują zgrupowania nad dolną Szreniawą oraz na terasie wiślanej (Pleszów, Cło, Igołomia, Sierosławice i inne – po około 3-4 km³), a także nad Małoszówką (Kózki, Słonowice – 3-4 km²). Inny charakter posiada duże zgrupowanie w dorzeczu dolnej Szreniawy, pomiędzy Stogniowicami a Bobinem: zajmuje ono obszar o powierzchni około 16-20 km², widoczne są w nim jednak mniejsze koncentracje, zajmujące przestrzeń około 3-4 km².

Jak widzimy z powyższego przeglądu, wszystkie koncentracje śladów osadnictwa, które zostały wyznaczone poprzez formalizację sieci osadniczych na wybranych obszarach, a także widoczne poza ich obrębem na mapach o większym zmniejszeniu, mieszczą się bardzo dobrze w ramach przyjętych przez S. Kurnatowskiego dla mikroregionów osadniczych. Jest godne uwagi, że jednostki te na naszym obszarze zajmują podobną powierzchnię niezależnie od ich chronologii.

W zgodzie z ustaleniami S. Kurnatowskiego pozostaje też wyróżnienie jednostek wyższego rzędu – mezoregionów osadniczych. Dostrzec je można wyraźnie na generalnych mapach osadnictwa omawianych tu kultur (ryc. 3, 8, 13, 16, 20) – będą to omówione wcześniej większe strefy osadnicze, związane na ogół z głównymi dolinami rzecznyymi naszego terenu. Każdy z takich mezoregionów składa się z kilku mikroregionów; w przypadku niektórych kultur, jak np. trzciniecka i przeworska, dostrzegamy także prawidłowości w odległościach pomiędzy poszczególnymi mikroregionami, składającymi się na dany mezoregion. Powierzchnia mezoregionów wynosi na naszym obszarze przeciętnie 50-100 km².

Stwierdziliśmy już wyżej, że wykryte przez nas prawidłowości w grupowaniu się śladów osadnictwa omawianych tu kultur można dostrzec także na innych terenach lessowych Polski południowej. Warto tu teraz wskazać na fakt, że porównywalne z naszymi układami zgrupowania osad, często interpretowane jako mikroregiony osadnicze, znane są i z innych obszarów, gdzie dysponujemy dodatkowo rozpoznaniem wykopaliskowym. Podobną do ustalonej przez nas budowę i wielkość mikroregionu przyjmuje J. Machnik w swej monografii wczesnej epoki brązu w Polsce (1977, s. 53), zjawiska takie w kulturze trzcinieckiej dostrzegał również A. Gardawski (1959, s. 86, tabl. I, a zwłaszcza LIX) oraz S. S. Bierzanska (1972, s. 219-307). W ramach osadnictwa kultury łużyckiej przykłady tego rodzaju są liczne i znaleźć je można na wielu terytoriach zajmowanych przez tę kulturę (np. Z. Rajewski 1957, s. 172-177, tabl. XX; M. Gedl, 1961a, s. 22; tegoż 1962, s. 126; S. Kurnatowski 1963, s. 198, mapa 3; por. także uwagi Z. Bukowskiego 1967, s. 70-103). Mikroregiony, a także większe skupiska, widoczne są na mapach osadnictwa celtyckiego (Z. Woźniak 1970, s. 208 i mapy; tegoż 1974, mapa na s. 50 oraz s. 53-55), najlepiej jednakże problematyka

ta została opracowana dla kultury przeworskiej, gdzie mikroregiony osadnicze interpretowano jako konkretne jednostki społeczno-gospodarczej struktury osadnictwa. (K. Godłowski 1960, *passim*; J. Okulicz 1968, s. 39-41, 46; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, cz. II, s. 99, 106; J. Pyrgała 1972, s. 100-126; A. Niewęglowski 1974, s. 243-245; K. Przewoźna 1974, s. 112-138).

W związku z powyższym jesteśmy zdania, że dokonana przez nas geograficzna formalizacja sieci osadniczych omawianych kultur doprowadziła w efekcie do wyodrębnienia mikroregionów osadniczych, jako podstawowego elementu struktury osadnictwa tych kultur. Teza ta podkreśla znaczenie zastosowanych metod oraz ich przydatność do analizy osadniczej, zwłaszcza wtedy, gdy na badanym terytorium brak wyróżniających elementów struktury osadnictwa, jakimi są przede wszystkim cmentarzyska, co szczególnie dotyczy kultury łużyckiej i czasów po niej następujących. Znaczenie cmentarzysk dla badania struktury sieci osadniczej kultury łużyckiej ocenia np. Z. Bukowski wyżej niż stabilizującą osadnictwo rolę rozległych osiedli otwartych w okresie ich istnienia podkreślając, że w ciągu całego czasu trwania tej kultury właśnie cmentarzyska pełnią funkcję łącznika danej grupy terytorialnej (1967, s. 115-116; por. też M. Gedl 1983, s. 192). Podobne znaczenie cmentarzysk przyjmowane powszechnie jest i w odniesieniu do kultury przeworskiej (K. Godłowski 1960, s. 54n); właśnie na podstawie rozmieszczenia tego typu stanowisk podejmowano próby dokładniejszej rekonstrukcji struktur osadniczych z tego czasu (np. J. Antoniewicz 1958, s. 4 ryc. 2; J. Okulicz 1968, s. 39-44, ryc. 4 i 5). Analizując strukturę przestrzenną osadnictwa prahistorycznego na terytorium lessów zachodniej Małopolski byliśmy natomiast praktycznie pozbawieni tego elementu struktur osadniczych, gdyż w przeciwieństwie do innych obszarów, tereny zachodniej Małopolski znane są z braku lub też niewielkiej liczby cmentarzysk.

Przyjmując, że ujawnione przez nas zgrupowania są odbiciem istniejących kiedyś mikroregionów osadniczych poszczególnych kultur, nie jesteśmy jednak w stanie na obecnym etapie badań stwierdzić, jak owe mikroregiony rzeczywiście wyglądały. Zarówno przedstawione tu mapy struktur osadniczych, jak i graficzne modele występowania śladów osadnictwa wskazują jedynie na obserwowalne prawidłowości podczas opanowywania terenu. Ich znaczenie polega natomiast na tym, że pozwalają one dość precyzyjnie określić kierunki dalszych badań mikroregionalnych (W. Hensel 1971, s. 462; J. Kruk 1974, s. 403). Odtworzenie struktury mikroregionów oraz zbadanie zasad ich funkcjonowania wymaga już bowiem zastosowania metody wykopaliskowej; dopiero wyniki takich prac mogą pozwolić na skonstruowanie funkcjonalnego modelu osadnictwa danej kultury.

Na obszarze wyżyn lessowych zachodniej Małopolski zasadniczo brak dotąd całkowicie przebadanych oraz opracowanych w całości mikroregionów osadniczych. Jedynym właściwie przykładem akcji wykopaliskowej, która w dużym stopniu zbliża się do założeń metody mikroregionalnej, są badania

Zakładu Archeologii Małopolski IHKM PAN na obszarze kompleksu osadniczego kultury mierzanowickiej w Iwanowicach, woj. krakowskie (por. „Informatory Archeologiczne” za lata 1968-1975). Dzięki długoletnim wykopaliskom i szczegółowej penetracji powierzchniowej, jak również dzięki wielu akcjom badań sondażowych wiadomo już dość dużo na temat tego zgrupowania (ryc. 4). Rozpoznana jest więc głównie osada na „Babiej Górze” wraz z dwoma cmentarzyskami, znane są także sąsiednie mniejsze osiedla, funkcjonujące zapewne w ramach jakichś zależności od niej. Dotychczasowe wyniki badań pozwalają także na dokonanie szacunków odnośnie do liczebności grupy ludzkiej zamieszkującej „Babią Górę” i ogólnych rysów systemu gospodarczego.

Inne badane wykopaliskowo zespoły stanowisk na omawianym tu obszarze nie wnoszą wiele do naszej problematyki, ze względu na bądź niekompletne przebadanie danych zgrupowań, bądź niewystarczający stan opracowań. Można tu wymienić przykładowo zespół osad kultury łużyckiej w Witowie, woj. kieleckie, gdzie drogą badań sondażowych stwierdzono istnienie dalszych osad w pobliżu domniemanego grodziska tej kultury (J. Marciniak 1964; „Informatory Archeologiczne” za lata 1971 i 1972). Zarówno jednak badania J. Marciniaka, jak i późniejsze, nie dały, ze względu na ich ograniczony zasięg przestrzenny, odpowiedzi na podstawowe pytania dotyczące zasad funkcjonowania zespołu.

Podobnie akcje wykopaliskowe na stanowiskach kultury przeworskiej w okolicach Dalewic (J. Gromnicki 1964) i Opatkowic (J. Gromnicki 1963; R. Mycielska 1967), gdzie wykonanie analizy osadniczej miałyby obiecywać perspektywy, aczkolwiek wniosły wiele do rozpoznania osadnictwa na tym terenie, z punktu widzenia potrzeb analizy mikroregionalnej wymagałyby istotnych uzupełnień.

Osobnym problemem jest wykorzystanie wyników badań ratowniczych na terenie Nowej Huty i Kombinatoru Huty im. Lenina. Rozpoznanie archeologiczne tego obszaru jest wyjątkowe dzięki wieloletnim intensywnym pracom wykopaliskowym. Plon tych akcji jest bardzo bogaty (M. Bazielić 1983), niestety stan opracowań materiałów pozostaje wciąż daleko w tyle za badaniami terenowymi, choć ostatnio notujemy w tym zakresie znaczny postęp. Opracowania, które się dotychczas ukazały, dotyczą jednak materiałów z konkretnych stanowisk archeologicznych (lub wręcz poszczególnych faz kulturowych na nich reprezentowanych), przy czym wartość tych opracowań nie zawsze jest pełna, z tego m. in. powodu, że nie zawsze, zwłaszcza w odniesieniu do starszych badań, dysponowano koniecznymi dzisiaj analizami przyrodniczymi; w wielu też wypadkach wartość opracowania obniżona jest przez niedostatki dokumentacji z badań terenowych.

Ze względu na wysoki stopień wykopaliskowego rozpoznania sytuacji osadniczej na obszarze Nowej Huty teren ten powinien stać się przedmiotem szczegółowych analiz mikroregionalnych. Początek takich badań został już zrobiony dzięki opracowaniu rozwoju osadnictwa neolitycznego przez M.

Godłowską (1976); wykonanie podobnych analiz dla kultur poneolitycznych byłoby niezwykle pożyteczne, a warto tu przypomnieć, że na obszarze Nowej Huty odkryto zespoły osad i cmentarzysk wszystkich kultur poneolitycznych omawianych w niniejszej pracy. Wykopaliska nowohuckie stanowią niepowtarzalną szansę wykonania pełnowartościowych analiz mikroregionalnych, jak jednak wskazuje przykład M. Godłowskiej, prace takie wymagają stworzenia odrębnego programu badawczego.

Na zakończenie powyższych uwag wróćmy jeszcze do założeń metody mikroregionalnej i mikrogeograficznej. S. Kurnatowski z naciskiem stwierdza, że dalszy postęp archeologii zależeć będzie w dużym stopniu od podjęcia badań terenowych całych mezo- i makroregionów osadniczych (1973, s. 19). Pogląd ten wynika najwyraźniej z założenia, że w ramach dotychczasowego rozwoju archeologii, nie tylko zresztą w Polsce, badania koncentrowały się przede wszystkim na wypracowaniu szczegółowych podziałów chronologiczno-kulturowych, nie zajmując się zbytnio wyświetleniem przyczyn obserwowanych podobieństw i przemian (A. G. Sherrat 1973, s. 419). O istniejących zaniedbaniach w tym zakresie świadczą rzeczywiście m. in. choćby trudności terminologiczne w literaturze osadniczej różnych krajów (T. Roslanowski 1966). Warunkiem umożliwiającym wprowadzenie w życie postulatów Kurnatowskiego jest jednak najpierw poznanie podstawowych elementów struktur osadniczych, jakimi są mikroregiony. Wśród teoretyków badań nad osadnictwem panuje przekonanie, że jak dotąd, brak zasadniczo w Polsce w pełni poznanych mikroregionów osadniczych (A. Niewęglowski 1974, s. 239). Na ogół o całych mikroregionach wnioskuje się na podstawie dobrze rozpoznanych pojedynczych osad lub cmentarzysk, stanowiących ich części składowe. Wracamy więc znowu do kwestii prawidłowego precyzowania mikroregionów, to bowiem może stanowić warunek i punkt wyjścia przeprowadzenia badań systematycznych (W. Hensel 1971, s. 462). Prawidłowość takiego wyboru ma głębokie uzasadnienie w wysokich kosztach i dużych nakładach energii, jakich wymagają badania mikroregionalne, których niezbędną cechą jest kompleksowość oraz taki sposób ich przeprowadzenia, który umożliwiałby wielostronne i wielokrotne wykorzystanie wyników (S. Kurnatowski 1973, s. 13; A. Niewęglowski 1974, s. 235-236, 246; J. Rydzewski 1977b, s. 286 przyp. 35).

Uważamy, że przedstawione w niniejszej pracy próby ulepszenia kryteriów wyboru w tym zakresie mogą przyczynić się do właściwego wytypowania mikroregionów osadniczych do badań wykopaliskowych. Wyróżnione w niniejszej pracy mikroregiony stwarzają więc podstawę do dalszych etapów prac badawczych, wypełniając zarazem zadania etapu analizy osadniczej, będącego przedmiotem naszych rozważań (ryc. 1). Fakt wzrastającej roli badań nad osadnictwem i zarazem znaczenia metody powierzchniowej w pozyskiwaniu źródeł osadniczych wymaga również zwiększenia możliwych do wyciągnięcia z takich źródeł informacji. Wydaje się, że przedstawiony w niniejszej pracy sposób postępowania stanowi przyczynek do

realizacji tych właśnie zamierzeń, jak również może przyczynić się do pełniejszego i bardziej wszechstronnego zastosowania metody mikrogeograficznej w badaniach osadniczych, jako drogi prowadzącej do wyjaśnienia istoty zasadniczych zjawisk związanych z zajmowaniem i eksploatacją środowiska (W. Hensel 1971, s. 460-463).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

- „APolski” – „Archeologia Polski” (Warszawa). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź
- „KwHKM” – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
- „MA” – „Materiały Archeologiczne”, Kraków
- „MANH” – „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, Kraków
- „MS” – „Materiały Starożytne”, Warszawa
- „SprArch.” – „Sprawozdania Archeologiczne” (Kraków), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź
- „Spraw. PAN” – „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych” – Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Kraków
- „WA” – „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa

Literatura

Antoniewicz J.

- 1958 *Wyniki dotychczasowych badań starożytnego osadnictwa jaćwieskiego w dorzeczu Czarnej Hańczy*, „WA”, t. 25, z. 1-2, s. 1-21.

Baczyńska B.

- 1985 *Fundstelle der jüngeren Phase der Mierzanowice-Kultur in Szarbia, Gemeinde Skalmierz*, [w:] *L'énéolithique et le début de l'âge du bronze dans certaines régions de l'Europe*, Kraków, s. 123-132.

Bazielich M.

- 1983 *Trzydzieści lat badań Oddziału Muzeum Archeologicznego w Nowej Hucie*, „MANH”, t. 7, s. 75-100.
- 1984 *Elementy kultury Gava w rejonie Krakowa-Nowej Huty*, „APolski”, t. 29, z. 2, s. 317-349.

Bąbel J.

- 1975 *Badania powierzchniowe dorzecza rzeki Kamionki w pow. opatowskim*, „WA”, t. 40, z. 4, s. 531-580.

Bieriezanska S. S.

- 1972 *Kultura trzciniecka na Ukrainie*, „APolski”, t. 17, z. 2, s. 259-307.

Buczek K.

- 1962 *Kilka uwag o zagadnieniach teoretycznych badań historycznych w ogóle, a historyczno-osadniczych w szczególności*, „KwHKM”, R. 10, z. 1-2, s. 15-31.

Bukowski Z.

- 1967 *Uwagi o problematyce badań osadnictwa kultury lużyckiej*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 5, s. 52-125.

Clarke D. L.

- 1968 *Analytical Archaeology*, London.

Dąbrowska E.

- 1961 *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1959 r. w dorzeczu dolnej Nidy*, „SprArch.”, t. 13, s. 207-216.
- 1964 *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1960 roku w dorzeczu Nidy*, „SprArch.”, t. 16, s. 382-392.
- 1965 *Sprawozdanie z badań powierzchniowych prowadzonych w dolinie dolnej Nidy w 1961 roku*, „SprArch.”, t. 17, s. 317-324.

Dobrzańska H.

- 1980 *Zagadnienie datowania ceramiki toczonej w kulturze przeworskiej*, „APolski”, t. 24, z. 1, s. 87-152.
- 1982 *Ceramika toczona jako wyraz zmian zachodzących w kulturze przeworskiej we wczesnej fazie późnego okresu rzymskiego*, „Scripta Archaeologica”, t. 2 (Znaczenie wojen markomańskich dla państwa rzymskiego i północnego Barbaricum), s. 90-98.

Durczewski Z.

- 1939- *Grupa górnośląsko-malopolska kultury lużyckiej w Polsce*, Cz. I, „Prace Prehistoryczne”,
1948 nr 4; cz. II, „Prace Prehistoryczne”, nr 6, Kraków.

Flis J.

- 1956 *Szkic fizyczno-geograficzny Niecki Nidziańskiej*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 27, s. 123-160.

Fukarek F.

- 1967 *Fitosocjologia*, Warszawa.

Gajewski L.

- 1959 *Badania nad organizacją produkcji pracowni garncarskich okresu rzymskiego w Igołomi*, „APolski”, t. 3, s. 101-158.

Gardawski A.

- 1959 *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, „MS”, t. 5, s. 7-189.

Gedl M.

- 1961 *Uwagi o gospodarce i strukturze społecznej ludności kultury lużyckiej w południowej Polsce*, Zeszyty Naukowe UJ, Kraków.
- 1962 *Kultura lużycka na Górnym Śląsku*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- 1967 *Studia nad wczesną fazą kultury lużyckiej w środkowej i wschodniej Polsce*, „APolski”, t. 12, z. 2, s. 280-318.
- 1982 *Periodyzacja i chronologia kultury lużyckiej w zachodniej Małopolsce*. [w:] *Południowa strefa kultury lużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków—Przemyśl, s. 11-33.
- 1983 *Przemiany zasiedlenia na Wyżynie Głubczyckiej i w dorzeczu Liswarty w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza*, [w:] *Przemiany ludnościowe i kulturowe I tysiąclecia p.n.e. na ziemiach między Odrą a Dnieprem*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, s. 189-205.

Gedl M., Ginter B., Godłowski K.

- 1971 *Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty*, Katowice.

Godłowska M.

- 1976 *Próba rekonstrukcji rozwoju osadnictwa neolitycznego w rejonie Nowej Huty*, „MANH”, t. 5, s. 7-180.

Godłowski K.

- 1960 *Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolateńskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły. Próba interpretacji cmentarzysk*, Warszawa—Wrocław.
- 1961 *Kultura przeworska*, [w:] *Pradzieje powiatu krakowskiego*, Zeszyty Naukowe UJ, nr 67, Kraków, s. 137-212.
- 1964 *Z badań nad rozwojem osadnictwa kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, „APolski”, t. 9, z. 2, s. 400-429.
- 1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, „Prace Archeologiczne”, nr 11, Kraków.

Godłowski K., Woźniak Z.

- 1970 *Chronologia okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich na ziemiach polskich*, [w:] *Materiały do prehistorii ziem polskich*, cz. V, *Epoka żelaza*, z. 4, Warszawa, s. 3-22.

Golachowski S., Kostrubiec B., Zagożdżon A.

- 1974 *Metody badań geograficzno-osadniczych*. Warszawa.

Gromnicki J.

- 1963 *Osadnictwo okresu lateńskiego i rzymskiego w Opatkowicach-Ogrodzisko, pow. Proszowice*, „WA”, t. 29, z. 1, s. 73-74.

- 1964 *Badania nad osadnictwem starożytnym rejonu Dalewic, pow. Proszowice, w 1962 r.*, „SprArch”, t. 16, s. 139-141.

Harck O., Kossack G., Reichstein J.

- 1975 *Siedlungsform und Umwelt. Grabungen in Archsum auf Sylt*, [w:] *Ausgrabungen in Deutschland*, cz. 2, Mainz, s. 30-44.

Hensel W.

- 1971 *Archeologia i prehistoria. Studia i szkice*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Jarman M. R.

- 1973 *A Territorial Model for Archaeology: a Behavioural and Geographical Approach*, [w:] *Models in Archaeology*, D. L. Clarke red., London, s. 705-733.

Jarman M. R., Vita-Finzi C., Higgs E. S.

- 1972 *Site Catchment Analysis in Archaeology*. [w:] *Man, Settlement and Urbanism*, P. J. Ucko, R. Tringham, G. W. Dimbleby red., London, s. 61-66.

Kielczewska-Zaleska M.

- 1969 *Geografia osadnictwa*, Warszawa.

Kopacz J.

- 1976 *Wstępna charakterystyka technologiczno-typologiczna wczesnobrązowego przemysłu krzemiennego z Iwanowic, pow. Miechów*, „APolski”, t. 21, z. 1, s. 85-107.

Kowalski K.

- 1975 *Wyniki badań archeologicznych w dorzeczu Obręczówki*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 3, s. 471-500.

Kruk J.

- 1969 *Badania poszukiwawcze i weryfikacyjne w dorzeczu Dłubni*, „SprArch.”, t. 21, s. 347-373.

- 1970a *Badania poszukiwawcze i weryfikacyjne w górnym i środkowym dorzeczu Szreniawy*, „SprArch”, t. 22, s. 271-294.

- 1970b *Z zagadnień metodyki badań poszukiwawczych*, „SprArch.”, t. 22, s. 445-456.

- 1971 *Próba rekonstrukcji naturalnych warunków rozwoju społeczeństw neolitycznych na obszarze lessów Niecki Nidziańskiej*, „SprArch.”, t. 23, s. 259-306.

- 1973 *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

- 1974 *Strefy dogodności osadniczej i modele opanowania terenu na przykładzie badań mikroregionalnych nad środkową Nidzią*, „Spraw. PAN”, t. 18/2, s. 402-404.

- 1980 *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V-III tysiącleciu p.n.e.*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Kruk J., Przywara L.

- 1983 *Roślinność potencjalna jako metoda rekonstrukcji naturalnych warunków rozwoju społeczności pradziejowych*, „APolski”, t. 28, z. 1, s. 19-50.

Kruk J., Rydzewski J.

- 1970 *Późnorzymski grzebień kościany z Opatkowic, pow. Proszowice*, „SprArch.”, t. 22, s. 405-408.

Kurpatowski S.

- 1963 *Uwagi o kształtowaniu się stref zasiedlenia dorzecza Obry w czasie od środkowego okresu epoki brązu do późnego średniowiecza*, „APolski”, t. 8, z. 2, s. 181-221.

- 1968 *Osadnictwo i jego rola w kształtowaniu krajobrazu*, „Folia Quaternalia”, nr 29 (*Studia nad holocenem Polski*), s. 183-197.
- 1973 *Zakres przestrzenny archeologicznych badań terenowych a przydatność ich do analizy osadniczej*, „Biuletyn Informacyjny PKZ”, nr 25, s. 9-42.
- 1974 *O zasadach regionalnych badań osadniczych*, „KwHKM”, R. 22, nr 3, s. 545-555.
- 1977 *Początki i rozwój badań osadniczych w naukach geograficznych i historyczno-społecznych*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 25, s. 135-177.
- 1978 *Funkcje analizy osadniczej w procesach badawczych nauk geograficznych i historyczno-społecznych ze szczególnym uwzględnieniem archeologii i prehistorii*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 26, s. 147-187.
- Liguzińska-Kruk Z.
1982 *Poszukiwania archeologiczne w dorzeczu górnej Nidzicy*, „SprArch.”, t. 33, s. 191-214.
- Machnik J.
1977 *Frühbronzezeit Polens*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
1978 *Wczesny okres epoki brązu*, [w:] *Prahistoria Ziemi Polskiej*, t. III, *Wczesna epoka brązu*, Wrocław, s. 9-136.
- Malinowski T.
1969 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- Marciniak J.
1964 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Witowie, pow. Kazimierza Wielka*, „SprArch.”, t. 16, s. 324-329.
- Matoga A.
1982 *Uwagi na temat rozwoju kultury łużyckiej w dorzeczu Nidy*, [w:] *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków—Przemyśl, s. 34-36.
- Miśkiewicz J.
1968 *Kultura łużycka w międzyrzeczu Pilicy i środkowej Wisły*, „MS”, t. 11, s. 129-208.
- Morawski W.
1974 *Matematyczno-statystyczna analiza danych z archeologicznego zdjęcia terenu w mikroregionie środkowej Nidzicy*, „Spraw. PAN”, t. 18/2, s. 399-401.
- Mycielska R.
1967 *Stanowisko kultury przeworskiej w Opatkowicach, pow. Proszowice*, „MA”, t. 8, s. 173-192.
- Niewęglowski A.
1974 *Perspektywy zastosowania metody mikrogeograficznej w badaniach okresów lateńskiego i rzymskiego w Polsce*, „APolski”, t. 19, s. 235-246.
- Nosek S.
1946 *Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej*, „Prace Prehistoryczne”, nr 3, Kraków.
- Odum E. P.
1963 *Podstawy ekologii*, Warszawa.
- Okulicz J.
1968 *Niektóre zagadnienia struktury osadnictwa okresów późnolateńskiego i rzymskiego w północno-wschodniej Polsce*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 6, s. 29-48.
- Przewoźna K.
1974 *Struktura i rozwój zasiedlenia południowo-wschodniej strefy nadhaltyckiej u schyłku starożytności*, „Prace Komisji Archeologicznej PTPN”, t. 8, z. 1, Warszawa—Poznań.
- Pyrgała J.
1972 *Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- Rachwaniec A.
1982 *Problematyka wczesnej fazy kultury łużyckiej w rejonie Nowej Huty*, [w:] *Południowa*

strefa kultury lużyckiej i powiązania tej kultury z południem, Kraków—Przemysł, s. 59-72.

Raddatz K.

1972 *Probleme einer archäologischen Landsaufnahme im niedersächsischen Mittelgebirgsgebiet*, „Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen”, t. 7, s. 341-380.

Rajewski Z.

1957 *Osadnictwo w czasach pierwotnych w Biskupinie i okolicy*, „WA”, t. 24, z. 3, s. 165-188.

Ratajski L.

1973 *Metodyka kartografii społeczno-gospodarczej*, Warszawa.

Roslanowski T.

1966 *Stan i ocena badań historyczno-osadniczych nad średniowieczem zachodnioeuropejskim*, „KwHKM”, R. 14, nr 2, s. 357-370.

Rydzewski J.

1972 *Badania poszukiwawcze i weryfikacyjne w dolnym dorzeczu Szreniawy*, „SprArch.”, t. 24, s. 267-294.

1973 *Badania poszukiwawcze i weryfikacyjne w dorzeczu Maloszówki*, „SprArch.”, t. 25, s. 243-260.

1974 *Geografia osadnictwa prahistorycznego w mikroregionie środkowej Nidzicy*, „Spraw. PAN”, t. 18/2, s. 401-402.

1977a *Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza*, Maszynopis pracy doktorskiej w Archiwum IHKM PAN.

1977b *Aus den Studien über die Konzentrierung und Zerstreuung von Besiedlungsspuren in archäologischen Siedlungsforschungen*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 17, s. 275-287.

1983 *Przemiany w zasiedleniu zachodniomałopolskich wyżyn lessowych w czasach od kultury lużyckiej do kultury przeworskiej*, [w:] *Przemiany ludnościowe i kulturowe I tysiąclecia p.n.e. na ziemiach między Odrą a Dnieprem*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, s. 213-240.

Sherrat A. G.

1973 *The Interpretation of Change in European Prehistory*, [w:] *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*, C. Renfrew red., London, s. 419-428.

Vita-Finzi C., Higgs E. S.

1970 *Prehistoric Economy in the Mount Carmel Area of Palestine: Site Catchment Analysis*, „Proceedings of the Prehistoric Society”, t. 36, s. 1-37.

Wächter B.

1963 *Zur Frage der Besiedlungskontinuität in Teillandschaften*, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, t. 47, s. 57-80.

Wielowiejski J.

1960 *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim*, „MS”, t. 6.

Woźniak Z.

1960a *Uwagi o problematyce badawczej starożytnego osadnictwa*, „SprArch.”, t. 9, s. 91-97.

1960b *Dwie bransolety celtyckie z Mogiły*, „MA”, t. 2, s. 225-230.

1961 *Dwa późnolużyckie groby szkieletowe z Krakowa-Mogiły*, „MA”, t. 3, s. 143-148.

1970 *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław—Warszawa—Kraków.

1971a *Z problematyki badań zaniku kultury lużyckiej w Polsce południowej*, „APolski”, t. 16, s. 197-209.

1971b *Die jüngste Phase der keltischen Kultur in Polen*, „Archeologické rozhledy”, R. 23 nr 4, s. 504-519.

1974 *Kształtowanie się stref zasiedlenia w Małopolsce zachodniej w fazach C-D okresu lateńskiego*, „Slavia Antiqua”, t. 21, s. 47-60.

Zajączkowski S.

1956 *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, „KwHKM”, R. 4, nr 2, s. 205-239.

Żaki A.

1950 *Początki rozwoju kultury lużyckiej w dorzeczu górnej Wisły*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, sectio F. t. III, 1.

JACEK RYDZEWSKI

CHANGES IN SETTLEMENT PATTERNS ON THE LOESS UPLANDS IN WESTERN LITTLE POLAND IN THE BRONZE AND IRON AGES

Summary

The aim of this article is – by means of settlement analysis – to reconstruct the different ways of occupying the natural environment by populations of particular cultures of the Bronze and Iron Ages in the region of the loess uplands in the western part of Little Poland. In a chronological sense the study of this subject is a continuation of similar work concerning Neolithic settlement in the area discussed by J. Kruk (1973). The work does not deal with the economic exploitation of the environment but concentrates on the geography of settlement, which can be treated as a separate stage of settlement analysis (fig. 1). Such an approach to these problems as a whole follows from the assumption that the description of the changes of the patterns of spatial occupation of the natural environment may give rise to further studies of the settlement in this area in the form of micro-regional studies (W. Hensel 1971; S. Kurnatowski 1978).

The observations made in this article concern the south-western part of the Nida basin (fig. 2), an area that has been thoroughly investigated. It results from numerous excavations conducted here, as well as from the field surveys, the results of which constitute 1/3 of sources used in the present study. Overall, we know 1371 so-called settlement points (settlements, cemeteries, hoards, stray finds) covering the time from the beginning of the Bronze Age (Mierzanowice Culture) to the end of the Przeworsk Culture. A „settlement point” (punkt osadniczy) is defined as the remains of a particular cultural group found in one location. A site, if it consists of the material from several cultures, may thus consist of several “settlement points”.

The analysis consisted of two stages. The first concerned problems connected with the general location and topography of the settlement traces of individual cultures. As a result of this investigation much information was obtained regarding changes in the intensity of the settlement in the area under discussion as well as the concentration of settlement into larger zones of higher density containing small clusters of even higher density. Also established was the intensity of use of particular parts of landscape with different ecological characteristics.

The second stage of the analysis concerned problems connected with the spatial organization of the settlement network of the cultures under discussion. Using the methods known from the geography of settlement (the nearest neighbour technique and the equidistant technique) it was possible to discern basic and repeating groups within the patterns of known settlement points, which were a reflection of the basic structural units of the spatial organization of the settlement network of individual cultures (figs. 26-30). The discovery of such units permitted the development of a idealized model illustrating the appearance of the settlement patterns of the cultures under discussion (figs. 31-37). The average results of the analyses carried out served as the basis for the models. They were: 1. the percentage of different categories of settlement points in a given culture; 2. proportions of the traces

of settlement of a given culture in the ecological zones distinguished for the investigated area; 3. spatial connections among registered settlement points of a given culture.

The author has been careful to ensure that the models illustrate the essential features of the occupation of the environment by the populations of particular cultures in the region under discussion; it was observed that similar phenomena occur also in other territories with the same natural characteristics (Opatów Uplands). Therefore, in the author's opinion, the models have a more general value. These facts prompt one to consider that this line of study has helped to distinguish the traces of basic units in the spatial organization of settlement of individual cultures, namely settlement micro-regions (S. Kurnatowski 1973, p. 17-18).

The results above allow the development and final appearance of the settlement patterns associated with the various cultural groups who occurred in the area during the Bronze and Iron Ages to be described as follows:

The traces of the Mierzanowice Culture (MC) appear rather irregularly in this region. We perceive four zones of concentration: along the upper basin of the Dlubnia river, in the vicinity of Nowa Huta, in the lower section of the Szreniawa river and the middle Nidzica (fig. 3). In these zones traces of settlement appear in form of small groups. They usually occupy the areas of about 4-5 km² and consist of 2-4 settlements. In their vicinity numerous stray finds occur. These micro-regions must have been self-sufficient in view of their isolation and distance from other traces of settlement (for example micro-regions near Iwanowice and Waganowice – figs. 4, 6). However, the distance between such micro-regions can be smaller, as happens in the middle Nidzica basin (fig. 26). The grouping of settlement traces near Bobin, in the lower Szreniawa basin, is considered exceptionally large (fig. 5).

Settlement micro-regions of the Mierzanowice Culture were situated in the valleys of the major rivers of the territory under discussion. Settlements were mostly located in the lower parts of the landscape, preferably on the edges of terraces, sometimes on their morphologically more developed fragments (fig. 7). The Mierzanowice Culture population also exploited the highlands, where traces (mostly stray finds) of its settlement are known in smaller quantities.

The appearance of the Trzciniec Culture (TC) population in the territory discussed introduces considerable changes in the picture of the settlement on the loess uplands. The following features of the Trzciniec Culture settlement are notable: As compared with the Mierzanowice Culture its development was more intensive, consequently the area under occupation was larger and the settlement network closer. We can see three main settlement zones situated along the rivers Dlubnia, Szreniawa and Nidzica (fig. 8). Within these zones appear clearly separated micro-regions, consisting of two, mostly three settlements (in reality 2-5) covering an area of 2-6 km² (figs. 9-12). The majority of the settlement was located on prominent river terraces, but larger sites were located in the naturally isolated parts of the land. It was also noted that small but stable settlements existed in the edges of the highland.

The proper colonisation of the loess uplands started with the appearance of the Lusatian Culture (LC) population in this area. We observe an essential increase in the intensity of settlement, compared with the previous cultures of the Bronze Age. The „Lusatian” population chose the convenient valleys of main rivers for settlement (fig. 13). However, people of the Lusatian Culture enlarged their areas of habitation, occupying places situated farther from the main rivers. For the first time since the end of the Neolithic we observe intensive settlement on the Vistula terrace. On the basis of the location of scanty, but well dated sites, we have depicted a hypothetical territorial development of the „Lusatian” settlement pattern which began near the Vistula and covered the whole area under discussion at the time of the formation of the Silesian and Little Poland group of the Lusatian Culture. Such a sequence of facts could be explained by the temporary co-existence of the discussed culture and the Trzciniec Culture during the third period of the Bronze Age.

The spatial organization and structure of settlement differs from that which we have seen in the previous cultures. Units, consisting of 3-4 settlements and covering an area of 5-6 km²

could exist independently, but on the other hand, they could appear together, forming larger units covering an area of 15-20 km²; in such cases the number of settlements in these units may exceed 10 (figs. 14-15). The „Lusatian” people mostly settled the wide river terraces (fig. 7); the highlands were occupied very rarely, and then only in a zone in contact with the ecologically different river valleys.

After the decline of the Lusatian Culture, which in this area took place at the turn of the Hallstatt D and La Tène periods, a crisis begins on the loess uplands of western Little Poland, which is reflected in the settlement pattern and is connected most probably with the reduction of population inhabiting the region. A new stage of occupation begins with the population of the Tynec group (TG), known from the vicinity of Cracow, along the course of the Szreniawa river and along the lower section of the Nidzica (fig. 16). In comparison with the „Lusatian” settlement, the inhabited zone during the existence of the Tynec group became considerably smaller. This results from the fact that the number of “Tynec” sites is less, and the fact that the people of this group seem to have avoided previously inhabited areas. Within the framework of the larger, previously mentioned zones, we perceive several smaller units of similar construction. Such groupings (most probably micro-regions) appear separately or in larger, densely populated areas. We generally observe 2-4 settlements, spread over an area of 4-5 km² (figs. 17-18). Settlements comprising the micro-regions mentioned above are mostly situated on the lower parts of the landscape. The Tynec population almost exclusively chose to live in the river valleys (fig. 7).

Overlapping in time with the settlement of the Tynec group, the oldest settlements of the Przeworsk Culture (PC) appear in the region. At that time some dense settlement centres of that culture appear, which last throughout the whole period of its existence in the territory discussed (in vicinity of Nowa Huta, at the mouth of the stream Ścieklec and in the localities Stradów and Chroberz). The Przeworsk Culture population occupied the area of loess uplands with unprecedented intensity. However, during the development of its settlement we perceive considerable chronological and territorial differentiation. Very distinctive regression in the settlement is noted in the Early Roman period. The range of the inhabited areas became noticeably smaller in relation to the area occupied earlier by the Tynec group settlers, and the number of known traces of settlement dropped considerably (fig. 19). In addition to the above mentioned settlement centres we can eventually expect some traces of inhabitation in the upper Szreniawa, Dlubnia and perhaps in lower Nidzica basins, which could be indirectly indicated by location of older coins as well as materials dated generally to the Roman period (figs. 21-22).

The situation changed radically during the Late Roman period. The number of known settlement points rapidly increased and the zone of habitation moved to the eastern part of the territory under discussion (fig. 20). Dense settlement zones appearing there bear the signs of some stability. This particularly applies to the areas of the Vistula valley (from Nowa Huta to Wawrzeńczyce), the valley of Szreniawa, especially in its lower section, the basin of the river Nidzica including streams of Jakubówka and Maloszówka and perhaps the valleys of Dlubnia and upper Szreniawa (considering sites dated broadly to the Roman period). In the zones mentioned we observe a phenomenon of the grouping of sites into small clusters, at more or less equal distances one from another. These clusters may have formed independent settlement units, characterized by a similar composition and area (about 3-4 km² with 2-4, usually 3 settlements). Such units might have acted independently (figs. 23-24), but we could also discern them within the framework of larger concentrations of known settlements (fig. 25), consisting of many elements, spread over an area of up to 20 km². The repeated element of 2-4 (usually 3) settlements, independently of the place and chronology during the Roman period, is in our opinion a reflection of the basic element in the spatial organization of the Przeworsk Culture settlement.

Very striking is the relationship of the Przeworsk Culture settlement pattern to the topography of the occupied areas. We can observe here certain differences between the

settlements of Early and Late Roman periods, but they pertain to details only, while the general trend of the Przeworsk Culture is common throughout whole its duration. The greatest number of settlements were placed on the river terraces; their morphologically developed elements were occupied with particular intensity (fig. 7). Wide edges of these terraces are considered to be of great importance and the extent of the inhabited area often reached upland slopes. As regards the highlands, the traces of permanent settlement are scanty, but the relatively large quantity of stray finds there prove an active, probably subsistence-related penetration of this zone.

The conclusions stated above are closely connected with the postulates of micro-geographic and micro-regional methods in research on prehistoric settlement. The basic problem is to distinguish and to make the correct choice of the micro-regions for excavations with regard to the high costs and effort required by micro-regional research. It seems that the attempts made in this work to improve the criteria of choice in this respect may direct our efforts towards the explanation of the essence of the basic phenomena connected with the occupation and exploitation of natural environment.

Adres Autora:

Dr Jacek Rydzewski

Muzeum Archeologiczne w Krakowie

Oddział w Nowej Hucie

Osiedle Zielone 7, 31-968 Kraków